

Demokratian kouluun päässyt itänaapuri

Helsingin Sanomien välittämä kuva Neuvostoliiton ja Venäjän
demokratiakehityksestä vuosina 1990–1992

Amanda Valtanen

Pro gradu -tutkielma

Yleinen historia

Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos

Humanistinen tiedekunta

Turun yliopisto

Helmikuu 2020

Turun yliopiston laatujärjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck -järjestelmällä.

TURUN YLIOPISTO
Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos
Humanistinen tiedekunta

VALTANEN, AMANDA: Demokratian kouluun päässyt itänaapuri. Helsingin Sanomien välittämä kuva Neuvostoliiton ja Venäjän demokratiakehityksestä vuosina 1990–1992

Pro gradu -tutkielma, 71 s.
Yleinen historia
Helmikuu 2020

Tiivistelmä:

Tutkielma käsittelee Helsingin Sanomien lukijoilleen Neuvostoliiton ja Venäjän demokratiakehityksestä vuosina 1990–1992 välittämää kuvaa. Tutkielmassa erittelen itänaapurin demokratisoitumisen käsittelyä lehdessä sisällönanalyysin avulla. Lehden välittämä kuva muodostui useiden kirjoittajien näkemysten kokonaisuudesta. Demokratiakeskustelun kautta muodostunut Venäjä-kuva alleviivasi itänaapurin erilaisuutta korostaessaan sen perinteisesti epädemokraattisena pidettyä poliittista kulttuuria.

Suhtautuminen Neuvostoliiton ja Venäjän demokratisoitumiseen oli kylmän sodan päättyessä lähtökohtaisesti hyvin positiivista ja Helsingin Sanomissa kehityksen jatkumista pidettiin toivottavana. Oikeanlaisen demokraattisen perinteen puuttuminen muodosti kuitenkin yhden merkittävistä huolenaiheista itänaapurin demokratisoitumisen jatkoa arvioitaessa. Neuvostoliitossa demokratia-sana oli määritelty tavalla, joka ei vastannut länsimaista demokratiakäsitystä.

Toisistaan eroavien demokratiakäsitysten olemassaolo tuli esille viimeistään Neuvostoliiton yhtenäisyyttä koskevien ongelmien kärjistyessä. Neuvostotasavaltojen itsenäistymisliikkeiden vahvistuminen esitettiin Helsingin Sanomissa demokratian välttämättömänä seurauksena. Maantieteellisen yhtenäisyyden lisäksi demokratia haastoi myös poliittisen yhtenäisyyden ihmisten jakautuessa sen ja vanhan järjestelmän kannattajiin. Helsingin Sanomissa toistui näkemys, jonka mukaan demokratia ja Neuvostoliitto olivat keskenään yhteensopimattomia.

Neuvostoliiton ja Venäjän vahvat johtajat Mihail Gorbatshov ja Boris Jeltsin nostettiin Helsingin Sanomissa demokratian edistäjiksi, mutta samalla myös sen suurimmiksi uhiksi. Vahvan johtajuuden korostaminen ei sopinut yhteen demokraattisen ihanteen kanssa. Ulkopuolisista toimijoista Helsingin Sanomat nosti esiin erityisesti Yhdysvaltain ja Suomen johtajien näkemykset. Yhdysvaltojen kommentit Neuvostoliiton ja Venäjän demokratisoitumisesta olivat hyvin optimistisia, kun Suomen valtiojohdon kannanottoja pidettiin huomattavan varovaisina.

Asiasanat: demokratia – Neuvostoliitto – Venäjä – sisällönanalyysi – sanomalehdistö – Venäjä-kuva – 1990-luku – Helsingin Sanomat

Sisällysluettelo

1. Johdanto	1
1.1 Lähtökohdat	1
1.2 Sanomalehtihistoria ja Helsingin Sanomat	7
1.3 Kysymykset ja metodi	15
2. Perestroikasta Neuvostoliiton loppuun	19
2.1 ”Oikea” demokratia.....	19
2.2 Demokratia ei sovi imperiumeille	28
3. Gorby-maniasta Boris-kuumeeseen	41
3.1 Demokratian takuumiehet.....	41
3.2 Lännen tuki demokratisoitumiselle	51
4. Lopuksi	62
Lähdeluettelo	67

1. Johdanto

1.1 Lähtökohdat

[O]nnellinen ratkaisu edellyttää, että demokratian kouluun vasta päässyt neuvostokansa jo sisäistää uudet pelisäännöt kuten yleisen puheoikeuden, vähemmistöjen kunnioittamisen ja äänestyspäätösten sitovuuden.¹

Helsingin Sanomien toimittaja Martti Valkonen ennakoி tammikuussa 1990 tulevan vaalikevään asettavan Neuvostoliitossa tapahtuneen demokratisoitumisen testiin. Valkonen ennakoி, että vanhasta järjestelmästä kiinnipitävien virkamiesten ja tulevissa vaaleissa valittavien uudistusmielisten edustajien välille voisi helposti syntyä ristiriitoja. Tämän ongelman seuraukset riippuivat Valkosen arvion mukaan siitä, kuinka hyvin demokratian pelisäännöt oli itänaapurissa ehditty sisäistää.

Tässä tutkielmassa käsittelen *Helsingin Sanomien* lukijoilleen välittämää kuvaa Neuvostoliiton ja Venäjän demokratiakehityksestä vuosina 1990–1992. Tutkielmassa pohjataan esimerkiksi sanomalehtitutkimusta käsitelleiden Lotta Lounasmeren ja John E. Richardsonin esittämään ajatukseen siitä, että tiedonvälityksellä on vaikutus ihmisten tapaan ymmärtää heitä ympäröivää maailmaa. Medialla siis oletetaan olevan rooli suomalaisten Neuvostoliittoon ja Venäjään liittyvien mielikuvien muodostumisessa.² *Helsingin Sanomat* oli Suomen suurimpana sanomalehtenä merkittävä tietolähde, jolla jo sellaisena oli määrittelyvaltaa niihin näkökulmiin, joista itänaapurin kehitystä käsiteltiin.³ Suomen näkökulmasta Neuvostoliiton ja Venäjän demokratiakehityksellä oli kiistämättömiä ulkopoliittisia seurauksia. Käsitys naapurimaan tilanteesta oli tässä kontekstissa merkityksellistä, ja se perustelee tiedonvälityksen antaman kuvan selvittämistä.

Tutkielmani sijoittuu aikaan, jolloin tapahtui muutoksia, joita ei aiemmin olisi pidetty mahdollisina. Edellistä vuotta 1989 on historiankirjoituksessa kutsuttu vallankumoukselliseksi muutosten vuodeksi.⁴ Silloin kommunistiset hallinnot kaatuivat Keski-Euroopassa Puolassa, Unkarissa, Bulgariassa, Tšekkoslovakiassa ja Romaniassa. Erityisesti odottamatonta oli, että kaikissa näistä Romaniaa lukuun ottamatta vallanvaihto tapahtui rauhanomaisesti. Berliinin muuri murtui marraskuussa 1989, ja Saksa yhdistyi seuraavana vuonna.⁵ Kommunististen hallintojen kaatuessa Itä-Euroopassa näytti mahdolliselta, että liberaali demokratia leviäisi koko entisen Neuvostoliiton alueelle. Demokratia näytti

¹ Martti Valkonen: Häviääkö Gorbatsšov taistelun Neuvostoliiton eheydestä?, HS 7.1.1990.

² Richardson 2007, 7, 220; Lounasmeri 2011a, 7–8.

³ Jensen-Eriksen, Mainio & Hänninen 2019, 19.

⁴ Esim. Reddaway & Glinski 2001, 2; Kallenautio 2005, 478; Sarotte 2009, 1–3, 11–15.

⁵ Kallenautio 2005, 478.

muuttuvan maailman hallitsevaksi poliittiseksi järjestelmäksi. Kaikki sen oleelliset vaihtoehdot vaikuttivat katoavan tai menettävän merkitystään.⁶ Francis Fukuyama esitti vuonna 1992 kuuluisassa teoksessaan *Historian loppu ja viimeinen ihminen* historian sisällön, eli ideologioiden välisen kilpailun, saapuneen päätepisteeseensä demokratian voiton myötä.⁷ Kaiken tämän seurauksena kylmän sodan päättyessä suhtautuminen demokratiaan oli erityisen optimistista.

Muutosten taustalla olivat Neuvostoliitossa tapahtuneet muutokset.⁸ Kansanedustajien kongressin vaalit vuonna 1989 olivat olleet ensimmäisiä demokratisoitumisesta seuraneita näkyviä muutoksia. Vaalit olivat vapaammat ja kilpailullisemmat kuin ikinä aiemmin Neuvostoliitossa. Niistä muodostuikin väylä erilaisten yhteiskunnallisten intressien esiin tuomiselle.⁹ Archie Brownin tulkinnan mukaan vaalit merkitsivät siirtymää todelliseen demokratisointiin ja koko neuvostojärjestelmän uudistamiseen.¹⁰ Merkitykselliset vaalit olivat myös tulevalle Venäjän presidentille Boris Jeltsinille, koska ne avasivat väylän johtopaikoille demokraattisen prosessin kautta. Jeltsinille alkoi rakentua maine ensimmäisenä Venäjän demokraattisesti valittuna johtajana.¹¹

Uudenlainen ajattelu oli lähtenyt liikkeelle Mihail Gorbatshovista ja hänen valinnastaan Neuvostoliiton kommunistisen puolueen keskuskomitean pääsihteeriksi maaliskuussa 1985. Silloin neuvostoyhteiskunnassa ei Michael McFaulin mukaan ollut olemassa demokraattista liikettä.¹² Kun Gorbatshov nousi Neuvostoliiton johtoon maan talouskehitys ei ollut hetkeen ollut toivotunlaista. Aluksi Gorbatshov keskittyikin talouden uudistamiseen ja jatkoi edeltäjänsä Juri Andropovin aloittamia talouden tehostamisohjelmia.¹³ Uudistusohjelmastaan puhuessaan Gorbatshov käytti termiä perestroika, joka tarkoittaa uudelleenrakentamista tai uudelleenjärjestelyä. Åslundin mukaan vuoteen 1987 saakka perestroika viittasi lähinnä talouden rakenteiden uudistamiseen.¹⁴ Toinen Gorbatshovin uudistuksista glasnost merkitsi tiedonvälityksen vapauttamista. Glasnost avasi julkista keskustelua aiheista, joista se ei ollut aiemmin ollut mahdollista.¹⁵ Brownin mukaan

⁶ Dahl 1998, 1–2.

⁷ Di Quirico 2011, 432.

⁸ Sarotte 2009, 12–15.

⁹ McFaul 2015, 48–51, 69–72. Kolmannes paikoista oli varattu erilaisten organisaatioiden täytettäväksi, joista yksi oli Neuvostoliiton kommunistinen puolue. Nkp pystyi käytännössä valitsemaan ehdolle asettuvat henkilöt.

¹⁰ Brown 1996, 155–156, 181.

¹¹ Åslund 2007, 46–48. Jeltsin valittiin Moskovan edustajaksi (lähes 90% äänistä). Ks. Iivonen 2000, 519.

¹² McFaul 2015, 36. Demokratisoinnilla oli kansan tuki vuodesta 1989, ks. Hough 1997, 496.

¹³ Kangaspuro 2010, 16–17.

¹⁴ Åslund 2007, 41–42.

¹⁵ Iivonen 2000, 501–502.

pyrkimyksenä oli puolueen ja hallinnon toiminnan avoimuuden lisääminen, sekä sananvapauden ja tiedonvälityksen kehittäminen.¹⁶

Gorbatshovin johtamissa uudistuksissa tapahtui muutos vuosien 1986–1988 välillä. Sekä perestroika että glasnost laajenivat merkitsemään uusia asioita.¹⁷ Perestroika alkoi merkitä talousuudistuksen lisäksi myös politiikan uudelleenjärjestelyä. Tähän johtaneista syistä on tutkimuksessa näkemyseroja. Arto Luukkanen ja Jyrki Iivonen edustavat näkemystä, jonka mukaan Gorbatshovin uudistukset laajenivat taloudesta politiikkaan ja demokratisointiin kommunistisen puolueen jäykkyyden vuoksi. Gorbatshov olisi siis pyrkinyt vähentämään uudistustensa kohtaamaa vastustusta puoluetta heikentämällä.¹⁸ Myös Brown uskoo talousuudistusten vesittyneen toteuttavan tason toimintaan. Osaltaan hänestä oli kuitenkin kysymys vain siitä, että Gorbatshov huomasi, että koko järjestelmää oli uudistettava kokonaisuutena.¹⁹ Toisaalta Hough on esittänyt virkavallan vastahakoisuuden olleen vain Gorbatshovin oma uskomus, joka sellaisena selitti hänen toimintaansa, mutta ei välttämättä pitänyt paikkaansa. Hough'n tulkinnan mukaan puolue ei ikinä merkittävästi vastustanut Gorbatshovin uudistuksia itsessään vaan yhtenäisen linjan puutetta.²⁰ Gorbatshovin uudistusten siirtyminen demokratisoinnin suuntaan oli Hough'n mukaan mahdollista, koska Neuvostoliiton koulutettu eliitti kaipasi enemmän vapauksia ja uskoi hyötyvänsä markkinatalouteen siirtymisestä. Samalla jälkeen jääminen suhteessa länteen vähensi ideologista uskoa kommunismiin. Tämä ajattelun muuttuminen ei kuitenkaan lähtökohtaisesti kyseenalaistanut Neuvostoliiton olemassaoloa.²¹

Syistä riippumatta Gorbatshovin uudistusohjelmassa perestroikan merkitys laajeni politiikan suuntaan. Jos Gorbatshov oli aiemmin demokratiasta puhuessaan tarkoittanut sanalla esimerkiksi työpaikkojen toimintakulttuurin kehittämistä, alkoi hän vuodesta 1987 lähtien tarkoittaa sanalla yhä enemmän poliittisen järjestelmän uudistamista kohti länsimaista modernia demokratiaa.²² Gorbatshovin päätös jatkaa uudistuksia demokratisoinnin suuntaan merkitsi tietoista päätöstä koko järjestelmän muuttamiseen.²³ Samalla

¹⁶ Brown 1996, 125.

¹⁷ Brown 1996, 123; Hough 1997, 103, 341; Kangaspuro 2010, 18.

¹⁸ Iivonen 2000, 504–505; Luukkanen 2009, 417–421. Ensimmäisiä uudistuksia puoluevirkaillijoiden valitseminen nimittämisen sijaan, useampien ehdokkaiden salliminen neuvostojen vaaleissa ja vaatimus nimittää keskeisiin valtiollisiin tehtäviin myös puolueeseen kuulumattomia henkilöitä.

¹⁹ Brown 1996, 155–156, 213.

²⁰ Hough 1997, 21, 104–105, 259. Gorbatshov syytti muistelmissaan virkamiehiä uudistusten vaikeasta alusta.

²¹ Hough 1997, 24, 58–59.

²² Brown 1996, 123–126, 136, 155–156. Hough'n mukaan merkitys muuttui jo edellisenä vuonna, ks. Hough 1997, 103, 341.

²³ Brown 1996, 309.

Gorbatshov siirtyi myös sovittelevampaan linjaan ulkopolitiikassa.²⁴ Jyrki Iivonen on kuitenkin pitänyt selvänä, että Gorbatshov uskoi edelleen Neuvostoliiton tulevaisuuteen ja siihen, että käynnissä oli vain järjestelmän vikojen korjaaminen.²⁵

Myös glasnost julkista keskustelua vapauttaessaan muuttui radikaalimmaksi vuodesta 1988 alkaen. Perinteinen näkökulma alkoi saada mediassa yhä vähemmän tilaa ja huomiota. Radikaalimmat näkemykset dominoivat myös kongressista televisioituja istuntoja. Etenkin uudet demokraattiset voimat toimivat Hough'n mukaan istunnoissa vastakkainasettelua hyödyntäen. Vaikka kongressin päätökset heijastivat sen valtasuhteita, eivätkä sitä kuka huusi kovimmin, välittynyt mielikuva oli erilainen.²⁶ Televisioinnin merkitys oli siinä, että koteihin välitettiin ensi kertaa moniäänistä poliittista keskustelua, jossa vanhaa järjestelmää kritisoitiin suoraan ja vahvasti.²⁷ McFaulin mukaan ihmiset saattoivat olla tyytymättömiä, mutta niin kauan, kun mielipiteiden ilmaisulle ei ollut julkista foorumia, kansalaisten mielipiteillä ei ollut ollut juuri merkitystä.²⁸ Tuodessaan esiin hallinnon ja talouden pysähtyneisyyden glasnost tuli kyseenalaistaneeksi koko Neuvostoliiton perustan.²⁹

Demokratia ei ole yksinkertaisesti määriteltävissä oleva sana, vaan sitä on käytetty hyvin erilaisissa yhteyksissä. Yleinen sanakirjamääritelmä demokratialle on kansanvalta. Sana juontuu kreikan sanoista *demos* eli kansa ja *kratos* eli hallita.³⁰ Tämä on kuitenkin melkeinpä ainut osa demokratian määritelmää, josta kaikki tulkinnat ovat yhtä mieltä. *The Oxford Companion to Politics of the World* (2004) mainitsee demokratiamääritelmässään kolme demokratian tulkinnan perusmallia. Ne ovat suora demokratia, edustuksellinen demokratia ja yhden puolueen demokratia. Suora demokratia on lähimpänä antiikin Ateenassa käytettyä alkuperäistä demokratian mallia, jossa päätöksenteko tapahtui kansankouksissa. Edustuksellinen demokratia on yleisin länsimaisiksi demokratioiksi miellettyissä maissa, kuten Suomessa, käytetty demokratian sovellus. Neuvostoliiton demokratiatulkinta puolestaan oli osa yhden puolueen demokratian mallia, jossa nimensä mukaisesti demokratian ajatellaan toteutuvan yhden puolueen sisällä. Tulkinnassa painotetaan demokratian tavoitteiden, eli vapauden ja tasa-arvoisuuden, toteutumista. Marxilaisessa

²⁴ Kangaspuro 2010, 18. New Thinking, ulkopolitiikan uusi linja esiteltiin samana vuonna ilmestyneessä kirjassa. Ulkopolitiikassa vastakkainasettelun vähentäminen auttaisi taloutta rasittaviin suuriin puolustusmenoihin. ks. Brown 1996, 159.

²⁵ Iivonen 2000, 499–500.

²⁶ Hough 1997, 141, 250, 309–311.

²⁷ Luukkanen 2009, 424–426.

²⁸ McFaul 2015, 36–38.

²⁹ Åslund 2007, 41–42.

³⁰ Dahl 1998, 11.

ajattelussa näiden tavoitteiden toteutumisen katsotaan olevan käytännössä mahdotonta kapitalistisessa järjestelmässä, joka filosofian mukaan väistämättä aiheuttaa eriarvoisuutta. Siksi kommunistinen yhteiskunta nähdään ainoana vaihtoehtona demokratian aidon toteutumisen kannalta.³¹

Nämä kolme tulkinnan perusmallia antavat kuvan siitä, kuinka monella tavalla demokratian ajatusta kansanvallasta voidaan tulkita. Lisäksi jokainen malli pitää sisällään lukuisia näkemyksiä niiden käytännön toteuttamisesta. Demokratia on kaikissa muodoissaan ihanne, jota kukaan ei ole täysin saavuttanut.³² Demokratian haasteellisuus sanana johtuu myös siihen liitetystä ylivoimaisen positiivisista mielleyhtymistä ja sen muodostumisesta yleismaailmalliseksi legitimiuden lähteeksi. Siksi hyvin monenlaiset hallinnot ovat tahtoneet käyttää sitä kuvaamaan itseään.³³

Demokratian määrittely on suuri haaste myös demokratiatutkimuksessa. Tiedon kerääminen demokratian tilasta tapahtuu käytännössä kussakin mittauksessa oleellisiksi valittujen muuttujien arvioinnin kautta. Siksi demokratian tai sen tilan tutkimiseksi on päätettävä, mitä konkreettisesti tarkastellaan, eli mistä demokratia käytännössä koostuu. Esimerkiksi Gerardo Munck ja Jay Verkuilen ovat arvioineet eri tavoin koottuja demokratiaindeksejä eli demokratian tilasta kerättyä tietoa. He päätyvät korostamaan käytettyjen tekijöiden tarkan erittelyn merkitystä. Esimerkiksi Freedom House käyttää indeksinsä koostamiseen useisiin muihin demokratiaindekseihin verrattuna useampia ominaisuuksia. Muista indekseistä poiketen mukana olivat esimerkiksi omistusoikeuksien toteutuminen ja se, onko maa sodassa.³⁴ Demokratian määrittelyn ongelmat ovat konkreettisesti läsnä nykyistenkin demokratioiden tilaa mitattaessa.

Neuvostoliiton ja Venäjän demokratiakehityksen aiempi historiallinen tutkimus on usein keskittynyt kehityksen myöhemmin kohtaamien haasteiden vuoksi uudistusten epäonnistumisen syiden pohtimiseen. Aihetta on myös lähestytty yhdessä samaan aikaan toteutuneiden talousuudistusten kanssa. Esimerkiksi taloustieteilijä Anders Åslund esittää teoksessaan *Russia's Capitalist Revolution. Why market reform succeeded and democracy failed?* (2007) näkemyksensä siitä, miten samanaikaiset uudistusprosessit erosivat

³¹ Robertson 2002, 136–137; The Oxford Companion to Politics of the World 2004, Democracy; McLean & McMillan 2009, Democracy. Demokratian määritelmien kattavammasta erittelystä ks. esim. Elo 2004, 20–26.

³² Dahl 1998, 31–36, 42–43. Edustuksellisen demokratian mallia seuraavista maista niistäkin jokaisen toimintatavat ovat hieman erilaiset. Modernien laajan demokraattisten hallintojen välisistä eroista ks. Dahl 1998, 100–141.

³³ Robertson 2002, 136–137; The Oxford Companion to Politics of the World 2004, Democracy; McLean & McMillan 2009, Democracy.

³⁴ Munck & Verkuilen 2002, 7–9.

toisistaan aiheuttaen sen, että talousuudistukset ovat olleet pitkällä aikavälillä kestäviä, kun demokraattiset uudistukset ovat epäonnistuneet tai osoittautuneet vaillinaisiksi. Ero johtuu hänen mukaansa siitä, kuinka paljon ja kuinka nopeasti uudistuksia edistettiin.³⁵

Uudistusten epäonnistumisen syitä on etsitty myös Mihail Gorbatshovin toiminnasta. Jerry F. Hough on korostanut teoksessaan *Democratization and Revolution in the USSR* (1997) sen merkitystä, että Gorbatshov ei ikinä valinnut selkeää uudistuslinjaa ja hänen valitsemansa lähestymistavat demokratiaan ja talouteen olivat osin yhteensopimattomia. Hough'n tulkinnan mukaan Gorbatshov oli liian idealistinen ja konsensushakuinen. Gorbatshovilla ei ollut uudistuksissaan selkeää linjaa. Sen sijaan Hough esittää Gorbatshovin uskoneen vanhan järjestelmän tuhoamisen johtavan itsestään uuden syntymiseen, ja demokratisoitumisen lopulta ratkaisevan sitä edistettäessä esiin nousseet ongelmat. Lisäksi Gorbatshovin luottamuksen puute hallintoa kohtaan ja epäily sen asennoitumisesta häntä vastaan, sai Gorbatshovin tuhoamaan hallinnon juuri kun suurten muutosten aikana olisi tarvittu vahvaa hallintoa uudistuksia toteuttamaan.³⁶ Myös Archie Brown on yhtynyt teoksessaan *The Gorbachev Factor* (1996) siihen, että Gorbatshovilla ei ollut suunnitelmaa ja hänen taipumuksensa kompromissien etsimiseen teki toiminnasta yhä epäjohtonmukaisempaa.³⁷

Tutkielmassani Neuvostoliiton/Venäjän tapahtumia ja demokratisoitumista ei kuitenkaan lähestytä suoraan vaan *Helsingin Sanomien* välittämän kuvan kautta. Aiemmassa tutkimuksessa tällaista lähtökohtaa on käsitelty Venäjä-kuvan käsitteen kautta. Lotta Lounasmeren toimittama *Näin naapurista. Median ja kansalaisten Venäjä-kuvat* (2011) tarkastelee joukkotiedostusvälineiden vaikutusta suomalaisen Venäjä-kuvan muodostumiselle.³⁸ Venäjä-kuvalla tarkoitetaan käsitystä siitä, millainen Venäjä on. Suomalainen Venäjä-kuva muodostuu vuosisatoja vanhan läntisen Venäjä-kuvan päälle, jossa Venäjä on nähty uhkaavana ja monella tavalla erilaisena, vieraana maana. Pentti Raittilan mukaan kunkin ajan Venäjä-kuva muodostuu tälle pohjalle, mutta muokkaantuu kulloisenkin poliittisen tilanteen mukaan.³⁹ Myös Lounasmeren mukaan erilaisuuden edustaminen muodostaa suomalaisen Venäjä-kuvan muuttumattomana säilyvän osan.⁴⁰ Venäjä-käsitykset ovat siinä määrin jatkuvia, että Neuvostoliittoon liitettyjä piirteitä yhdistetään myös

³⁵ Åslund 2007, 1.

³⁶ Hough 1997, 173, 210–212, 491–501.

³⁷ Brown 1996, 140, 211. Åslundinkaan mukaan demokratian rakentamisessa ei ollut selvää suunnitelmaa, ja Gorbatshovin toiminta johti siksi hänen tarkoittamattaan Neuvostoliiton hajoamiseen. Åslund 2007, 284–287.

³⁸ Lounasmeri 2011a, 7–9.

³⁹ Raittila 2011, 125–126.

⁴⁰ Lounasmeri 2011a, 7–11.

nykyiseen, kapitalistiseen Venäjään. Mielikuvien takana ovat samat tekijät.⁴¹ Sanna Ojajärvi ja Sanna Valtonen käsittelevät *Näin naapurista* -teoksen artikkelissaan Venäjä-uutisointia vuosina 2000–2006. Ojajärvi ja Valtonen perustelevat tarkastelunsa lähtökohtia joukkoviestinten asemalla yhteiskunnallisen keskustelun areenana ja toteavat mediasta löytyvän vakiintuneita tapoja kirjoittaa Venäjästä.⁴²

Lehdistöhistorian tutkija Esko Salminen on käsitellyt Neuvostoliiton ja Venäjän esiintymistä suomalaisessa lehdistössä teoksessaan *Vaikeneva valtiomahti? Neuvostoliitto/Venäjä Suomen lehdistössä 1968–1991* (1996). Salmisen lähestymistapa on lähellä oman työni lähtökohtia hänen tarkastellessaan Suomen sanomalehtien tarjoamaa Neuvostoliitto-kuvaa. Salmisen teos keskittyy kuitenkin erityisesti suomettumisen teemaan ja sen vaikutukseen suomalaisen lehdistön tapoihin käsitellä Neuvostoliittoa ja Venäjää.⁴³ *Helsingin Sanomat* on ollut suosittu lähdeaineisto erilaisissa opinnäytetöissä. Erityisesti viime vuosina on käsitelty Neuvostoliiton ja Venäjän esittämistä sanomalehdistössä, mutta usein 2000-luvun osalta. Oma tutkielmani erityisen lähelle asettuu Jaakko Asumalahden sivuainetutkielma *Uusi, vanha naapuri. Helsingin Sanomien uutisointi Neuvostoliitosta ja Venäjästä vuosina 1991–1992* (2018). Tutkielma käyttää osin identtistä lähdemateriaalia oman tutkielmani kanssa tarkastellessaan pääkirjoitussivun tekstejä. Asumalahti päätyy työssään lopputulokseen, että Neuvostoliittoa ja erityisesti sen ulkopoliittikkaa käsiteltiin *Helsingin Sanomien* pääkirjoitussivuilla kriittisemmin kuin Venäjää. Valtaosa Asumalahden tarkastelemista teksteistä oli hänen mukaansa kuitenkin neutraaleja.⁴⁴ Asumalahden päänäkökulma on itänaapurista kirjoittamisen kriittisyyden arvioimisessa ja sen kontekstoimisessa suomettumisella. Oma tutkielmani käsittelee koko lehteä, mutta rajatusta demokratiakeskustelun näkökulmasta.

1.2 Sanomalehtihistoria ja Helsingin Sanomat

Historiantutkimuksen näkökulmasta sanomalehdet sisältävät toimittajien välityksellä esitettyä toisen käden tietoa.⁴⁵ Tämän tiedon suhde todellisuuteen on Katja Vuorion mukaan historiassa kyseenalaistettu.⁴⁶ Sanomalehti ei olekaan ensisijainen lähde, jos

⁴¹ Lounasmeri 2011a, 11; Raittila 2011, 168.

⁴² Ojajärvi & Valtonen 2011, 20.

⁴³ Salminen 1996, 28–29.

⁴⁴ Asumalahti 2018, 23–24, 39–42.

⁴⁵ Pitkänen 2012, 176; Salokangas 2012, 30.

⁴⁶ Boberg 2004, 41.

tarkoituksena olisi tarkastella Neuvostoliiton ja Venäjän demokratian kehittymistä suoraan. 2000-luvun lehdistöhistoriassa on kuitenkin tehty myös laadullista tutkimusta, jossa on Vuorion mukaan keskitytty lehden sisällölliseen puoleen ja tehty esimerkiksi diskursiivista tutkimusta.⁴⁷ Tämä tutkielma keskittyy lehden sisältöön erottaen sen lehdessä käsiteltyjen tapahtumien tutkimisesta.

Sanomalehti sisältää tietoa, joka esitetään totena, vaikka se ei sitä välttämättä olekaan. Painetut sanat määrittävät ja luovat todellisuuden sosiaalista tasoa myös ollessaan valheellisia. Henrik Boberg on selventänyt asiaa onnistuneesti kääntämällä filosofisen ajatuksen siitä, kuuluuko puun kaatumisesta metsässä ääntä, jos kukaan ei sitä ole kuulemassa, muotoon: ”Puu on kaatunut metsässä, jos niin kirjoitetaan – ja jos siitä on hyötyä.”⁴⁸ Tällä viitataan median roolin tiedon välittäjänä, ja toisaalta myös tähän liittyvään valtaan. Esko Salmisen mukaan tiedotusvälineiden valta perustuu siihen, että yleisö odottaa niiden kertovan totuuden. Tämän lisäksi ne pystyvät myös valitsemaan aiheensa jättäen aina samalla jotakin muuta käsittelemättä.⁴⁹ Lehden toimitus joutuu väistämättä tekemään valtavasti valintoja, joilla on vaikutuksensa lehteen päätyvään lopputuotteeseen, koska tietoa ja mahdollisia aiheita on aina enemmän, kuin tilaa julkaistavalle aineistolle.⁵⁰

Bobergin mukaan lehdistössä ilmenevät tietyn ajan ja paikan tärkeät kysymykset ja argumentit. Sanomalehdistö on näkyvä osa kulttuuria, jonka kautta voi etsiä merkkejä sen edustaman kulttuurin asenteellisuudesta.⁵¹ Tästä syystä sanomalehtiä on käytetty myös niin kutsutussa lehdistöpohjaisessa mielipidetutkimuksessa, eli tutkittaessa lehden suhtautumista johonkin rajattuun prosessiin.⁵² Jukka Holmberg esittää väitöskirjassaan *Etu-sivun politiikkaa. Yhteiskunnallisten toimijoiden representointi suomalaisissa sanomalehtisuutisissa 1987–2003* (2004), että aina välittäessään todellisuutta media myös tuottaa sitä.⁵³ Erkkä Railo ja Paavo Oinonen ovat muotoilleet saman asian toteamalla, että media välittää todellisuudesta tulkintoja, joilla on merkitystä ihmisten maailmankuvan rakentumiselle.⁵⁴

Lukija on Tommilan mukaan alttiina käsitystensä muokkaukselle, vaikka yrittäisi suhtautua lukemaansa kriittisesti. Tämä tapahtuu sitä herkemmin, mitä lähempänä lehti on

⁴⁷ Vuorio 2009, 52–53, 83.

⁴⁸ Boberg 2004, 41.

⁴⁹ Salminen 2006, 271.

⁵⁰ Tommila 1982, 13–14, 29.

⁵¹ Boberg 2004, 44.

⁵² Pitkänen 2012, 176.

⁵³ Holmberg 2004, 11–12.

⁵⁴ Railo & Oinonen 2012, 8–9.

lukijan omia näkemyksiä.⁵⁵ Lehdistöhistoriassa näyttää siis vallitsevan jonkinlainen yhteisymmärrys siitä, että sanomalehden välittämä kuva todellisuudesta vaikuttaa jossakin määrin yleisönsä käsityksiin maailmasta. Tältä pohjalta on mielekästä lähteä tarkastelemaan *Helsingin Sanomien* välittämää kuvaa itänaapurin kehityksestä.

Sanomalehtiin keskittyvä historiantutkimus voidaan jakaa kahteen pääluokkaan. Tätä jakoa kuvatessaan Päiviö Tommila käyttää termejä maailmankuva ja taustasidonnaisuus, kun Raimo Salokangas kirjoittaa vastaavasti lehden sisällöstä ja instituutiosta. Ajatuksena molemmilla on, että sanomalehdellä on taustavoimansa, toimintaympäristönsä ja toimintakulttuurinsa, jotka kaikki vaikuttavat siihen, millaisia asioita, ja miten esitettyinä, sen sivuille päätyy. Toisin sanoen lehden taustasidonnaisuudet vaikuttavat sen maailmankuvaan, tai lehden instituutio vaikuttaa sen sisältöön. Lehden varsinaisen sisällön tulkitseminen oikein vaatii kaiken sen ymmärtämistä, mitä lehden taustalla ja sen ilmestymiseksi tapahtuu.⁵⁶ Siksi lehden taustalla olevia asioita on tutkittava tarpeeksi, ennen kuin sisällön tutkiminen on käytännössä mahdollista. Salokangas kuvaa tätä kirjoittaessaan sanomalehtihistorian sukupolvista. Ensimmäisen tutkijasukupolven on keskityttävä instituutioiden tutkimiseen, jotta toinen sukupolvi voi ryhtyä tutkimaan myös lehtien sisältöä.⁵⁷

Tutkielmani sijoittuu lehden sisältöön keskittyessään lehdistöhistorian toiseen sukupolveen. Se nojaa ensimmäisen sukupolven tutkimukseen lehtien taustojen selvittämisessä. Suomen sanomalehdistön historia -projekti on merkittävin suomalainen sanomalehtiin keskittynyt historiaprojekti. Tämä Päiviö Tommilan johtama projekti keskittyi rakenteisiin ja instituutioihin, ja muodosti suomalaisen lehtihistorian perustan.⁵⁸ Oman tutkielmani kannalta erityisen suuri merkitys on kuitenkin Helsingin yliopiston Päivälehti-Helsingin Sanomat 1889–2019 -tutkimusprojektilla, joka on tuottanut suuren osan siitä kirjallisuudesta, johon nojaan *Helsingin Sanomien* taustoittamiseksi. Niklas Jensen-Erikseinin, Aleksi Mainion ja Reetta Hännisen teos *Suomen suurin. Helsingin Sanomat 1889–2019* (2019) tiivistää tutkimushankkeen tuloksia.

Jukka Holmbergin mukaan sanomalehden tärkein taustatekijä on sen puoluesidos.⁵⁹ *Helsingin Sanomien* taustaa voidaankin lähteä avaamaan siitä käsin. Kun *Helsingin Sanomat* perustettiin vuonna 1904, se oli edistyspuolueen äänenkannattaja, jonka arvomaailma

⁵⁵ Tommila 1982, 7, 13–14, 29. Päiviö Tommila nimittää lehdistön merkitystä yhteiskuntaa muokkaavana ja säilyttävänä tekijänä lehdistön sosiabiliteetiksi.

⁵⁶ Tommila 1982, 19; Vuorio 2009, 39; Salokangas 2012, 31–33.

⁵⁷ Salokangas 2012, 35.

⁵⁸ Vuorio 2009, 49, 82.

⁵⁹ Holmberg 2004, 12.

perustui nuorsuomalaisuuteen. Nuorsuomalaisuus merkitsi parlamentaarisuuden, sananvapauden ja demokraattisuuden kaltaisten arvojen puolustamista.⁶⁰ Myöhemmin edistyspuolueen merkitys väheni ja *Helsingin Sanomat* alkoi kehittyä sitoutumattomaksi sanomalehdeksi viimeistään 1930-luvulla.⁶¹ Sotien jälkeen monet sanomalehdet alkoivat muuttua sitoutumattomiksi, koska sitoutumaton lehti saattoi saavuttaa suuremman lukijakunnan kiristyvässä kilpailutilanteessa. Yhdeksi *Helsingin Sanomien* suuren levikin perussyyksi onkin usein nostettu sen linja, jota monet lukijat poliittisen janan eri päistä sietivät.⁶²

Vaikka sitoutumaton lehti on vapaa puoluesiteistä, se on silti sidoksissa taustavoimiinsa kuten omistajiinsa, lehden tavoitteisiin, toimituksen työskentelyyn ja yleisöön.⁶³ Holmberg pitää näistä tärkeimpinä sidoksina toisaalta lehden omistajaa, ja toisaalta sen yleisöä, sillä lehden rahoitus riippuu tilauksista ja ilmoituksista.⁶⁴ *Helsingin Sanomat* oli Sanoma Osakeyhtiön omistuksessa oleva sanomalehti, ja yhtiön päätuote. Tutkimusajankohtanani Sanoman johdossa oli Aatos Erkko⁶⁵, joka oli myös yhtiön suurin omistaja.⁶⁶ Tutkimusajankohtanani hänen virallinen roolinsa oli Sanoman hallituksen puheenjohtaja. Erkkoja Sanoman johdossa tutkinut Antti Blåfield on kirjoittanut Aatos Erkon suhtautuneen Neuvostoliittoon ja Venäjään *Helsingin Sanomissa* näkynyttä kirjoittelua varovaisemmin. Neuvostoliiton lakattua olemasta, Erkko toisaalta kannatti aktiivisesti länsi-integraatiota, jolle kannalle *Helsingin Sanomatkin* asettui. Blåfield tulkitsee, että lehti ei ollut varsinaisesti ristiriidassa omistajansa näkemysten kanssa, vaikka Erkko olisi ajoittain toivonut lehden mielipiteen näkyvän vahvemmin.⁶⁷ Vastaavana päätoimittajana vuodesta 1991 toiminut Janne Virkkunen mielestään toteutti toivetta tehdä mielipiteellistä ja keskustelevaa lehteä, kuitenkin samalla pitäen kiinni tasapuolisuudesta ja sitoutumattomuudesta poliittisiin puolueisiin.⁶⁸ Blåfield on arvioinut Aatos Erkon olleen vuonna 1990 jo varsin

⁶⁰ Jensen-Eriksen & Kuorelahti 2017, 7–9. HS perustettiin Päivälehdessä seuraajaksi, joka oli lakkautettu sen suhtauduttua liian positiivisesti kenraalikuvernööri Bobrikovin murhaan.

⁶¹ Holmberg 2004, 12–17; Salminen 2006, 77.

⁶² Holmberg 2004, 71–79; Boberg 2004, 39–40; Jensen-Eriksen & Kuorelahti 2017, 10.

⁶³ Tommila 1982, 21.

⁶⁴ Holmberg 2004, 13–15.

⁶⁵ Aatos Erkko (1932–2012) oli kolmas Erkko HS:n johdossa, hänen isoisänsä Eero Erkon ollessa perustamassa lehteä. Aatos tuli HS:iin ja Sanoman johtoon isänsä Eljas Erkon määräyksestä. Hän aloitti 1950-luvulla päätoimittajana Viikkosanomissa ja oli *Helsingin Sanomien* päätoimittaja vuosina 1961–1970. Sanoman hallituksessa Aatos Erkko vaikutti vuodesta 1957 2000-luvun alkupuolelle. Ks. Blåfield 2014, 180–186.

⁶⁶ Holmberg 2004, 85–87.

⁶⁷ Blåfield 2014, 192, 260–263, 332–333, 356.

⁶⁸ Virkkunen 2013, 71–91, 195. Ks. myös Holmberg 2004, 88.

etäällä *Helsingin Sanomien* arjesta, ja ettei hän pystynyt vaikuttamaan lehteen ulkojournalistisiin motiivein.⁶⁹

Toisen merkittävän taustavoiman muodosti yleisö, joka oli *Helsingin Sanomien* kohdalla laaja. Tutkimusajankohtana se oli Suomen suurilevikkisen sanomalehti. *Helsingin Sanomien* arkilevikki oli vuonna 1992 yli 480 000 ja sunnuntailevikki yli 570 000.⁷⁰ *Helsingin Sanomia* onkin pidetty maan päälehtenä.⁷¹ Lehden levikki oli kuitenkin hyvin keskitynyt pääkaupunkiseudulle, ja laski huomattavasti sen ja muiden suurten kaupunkien ulkopuolella, minkä takia päälehdessä puhuminen on osin virheellistä. Myös muut suomalaiset suuret sanomalehdet olivat *Helsingin Sanomien* tavoin omien alueidensa päälehtiä.⁷² On arvioitu, että *Helsingin Sanomien* lukijakunnassa painottuivat korkeakoulutetut ja hyvätuloiset ihmiset, koska erityisesti huonommin koulutetut ja köyhemmät ihmiset alkoivat näihin aikoihin median kuluttamisen muuttuessa suosia yhä enemmän paikallisia aikakauslehtiä sekä televisiota.⁷³ Näistä rajoituksista huolimatta *Helsingin Sanomilla* oli erityinen asema suomalaisessa mediakentässä. Päivälehti-*Helsingin Sanomat* 1889–2019 -tutkimusprojektia vuosina 2012–2018 johtanut historioitsija Markku Kuisma on todennut lehden olleen ”suomalaisen mielipiteenmuodostuksen mammutti”.⁷⁴

Lehden toimintaympäristö muuttui 1990-luvun alussa Suomea vaivanneen talouslaman vuoksi, vaikka Sanoma osakeyhtiö selvisi lamasta erittäin hyvin. Yhtiön liikevaihto laski hieman, mutta kokonaisuutena se säilyi koko ajan voitollisena.⁷⁵ Keväällä 1990 alkanut lama oli seurausta Suomessa vallinneesta korkeasuhdanteesta ja avokätisestä lainanannosta, jotka johtivat talouden ylikuumenemiseen ja lopulta jyrkkään laskuun vuosina 1990–1991.⁷⁶ Lama vaikutti syvästi sanomalehdistön kustannusrakenteeseen.⁷⁷ Sen seurauksena tiedotusvälineet keskittyivät ja Uuden Suomen lopettaminen vuonna 1991 jätti Salmisen mukaan *Helsingin Sanomat* hallitsemaan lehtikentän mielipideilmastoa.⁷⁸ *Helsingin Sanomien* talouteen vaikutti eniten ilmoitusmäärien tippuminen.

⁶⁹ Blåfield 2014, 234, 359. Esimerkiksi 1981 Erkko kannatti presidentiksi Neuvostoliiton suosikkia Ahti Karjalaista Mauno Koiviston sijaan. Päätoimittaja Tikkanen piti kiinni uutisoinnin puolueettomuudesta, mikä harmitti Erkkoa. Ks. Jensen-Eriksen, Mainio & Hänninen 2019, 305.

⁷⁰ Päivälehti-*Helsingin Sanomat* 1997, 30.

⁷¹ Holmberg 2004, 16–17.

⁷² Holmberg 2004, 86; Salminen 2006, 82.

⁷³ Tommila & Salokangas 1998, 303; Jensen-Eriksen & Kuorelahti 2017, 400–410.

⁷⁴ Kuisma 2019, 7.

⁷⁵ Jensen-Eriksen & Kuorelahti 2017, 400. Vuonna 1990 Sanoman liikevoitto 107 miljoonaa & 1992 70 miljoonaa.

⁷⁶ Meinander 2017, 297–298. Euroopan poliittiset muutokset edistivät laman syntyä, kun Suomen tärkeän kauppakumppanin Saksan yhdistyminen rasitti sen taloutta, ja neuvostotalouden vaikeudet pysäyttivät idänkaupan.

⁷⁷ Vuorio 2009, 63.

⁷⁸ Salminen 2006, 268.

Työpaikkailmoituksista katosi palstamillimetreinä 90%. Toimituksen henkilömäärässä tapahtui pientä laskua, mutta minkäänlaisia joukkoirtisanomisia ei toteutettu.⁷⁹ Blåfield arvioi laman lopulta vaikuttaneen *Helsingin Sanomiin* vain vähän, sillä kasvun vuosina lehden resurssit olivat nousseet sellaiselle tasolle, ettei niiden leikkaaminen juuri näkynyt lehden tasossa.⁸⁰

Lehden kolmas taustavoima muodostui siellä työskentelevistä ihmisistä. Sanomalehti syntyy useiden henkilöiden yhteistyönä.⁸¹ Yksilötasolla se on toimittajien, valokuvaajien, taittajien ja koko lehden henkilökunnan tekemiä valintoja. Näitä valintoja voivat ohjata muun muassa kokemus, journalistinen etiikka tai ideologia.⁸² Tutkimusajankohtanani *Helsingin Sanomien* vastaavina päätoimittajina toimivat Heikki Tikkanen ja vuodesta 1991 Janne Virkkunen. *Helsingin Sanomilla* oli vastaavan päätoimittajan apuna pääkirjoitustoimitus, jossa toimi päätoimittajia, joilla oli omat vastuualueensa. *Helsingin Sanomien* pääkirjoitustoimitus oli Blåfieldin mukaan kokonsa puolesta Suomessa epätavallisen vahva panostus mielipidejournalismiin. *Helsingin Sanomien* pääkirjoitusten sisällöstä sovittiin päätoimittajien kokouksissa, joihin myös omistaja Aatos Erkko osallistui. Virkkusen aikana Erkko lopetti päätoimittajien aamukahveille tulon, jolloin Erkon ja päätoimittajien yhteydenpito kutistui Virkkusen vierailuun Erkon toimistossa kahdesti vuodessa.⁸³

Helsingin Sanomien Moskovan kirjeenvaihtajana toimi vuosina 1987–1991 Kyösti Karvonen, ja hänen jälkeensä neljä vuotta Martti Valkonen. Valkonen riitautui myöhemmin lehden kanssa ja kirjoitti kirjan siitä, kuinka hänen mielestään lehdessä sensuroitiin Venäjistä kirjoittamista.⁸⁴ Päätoimittajana tuolloin toiminut Virkkunen kommentoi muistelmissaan, että hänestä Valkonen sairastui niin kutsuttuun kirjeenvaihtajaharhaan, jossa suhteellisuuden taju oman asemapaikan merkityksestä hämärtyi.⁸⁵ *Helsingin Sanomien* suuret resurssit näkyivät hyvässä kirjeenvaihtajaverkossa, ja sen kautta pitkinä juttuina asemapaikoista.⁸⁶

⁷⁹ Blåfield 2014, 218; Jensen-Eriksen & Kuorelahti 2017, 400–401, 415. HS:n tuloista 2/3 tuli ilmoituksista ja kolmannes tilaajista.

⁸⁰ Blåfield 2014, 320–321.

⁸¹ Tommila 1982, 7.

⁸² Boberg 2004, 39–40.

⁸³ Blåfield 2014, 204, 334–338.

⁸⁴ Mainio 2018, 430–434.

⁸⁵ Virkkunen 2013, 276–277. Martti Valkosen teos: Suomettuminen jatkuu yhä: Moskovan kirjeenvaihtajan näkökulma Suomen ja itänaapurin suhteisiin kolmannesvuosisadan ajalta. Tammi 1998.

⁸⁶ Ojajarvi & Valtonen 2011, 28; Virkkunen 2013, 124.

Helsingin Sanomien kontekstissa merkittävää on, että Sanomalla oli oma toimittajakoulu, joka tuotti lehteen töihin samalla tavalla koulutettuja, lehden arvoihin sosiaalistettuja ja tiettyyn journalistiseen kulttuuriin totutettuja toimittajia. Vuosina 1967–1991 järjestettiin 12 vajaan kahden vuoden mittaista toimittajan peruskurssia, joista rekrytoitiin valtaosa *Helsingin Sanomien* toimittajista.⁸⁷ Ainakin Virkkunen, Meriläinen, ulkomaantoimittaja Mikko Eronen ja *Helsingin Sanomien* kustantaja Seppo Kievari olivat kaikki toimittajakoulun käyneitä. Jensen-Eriksen, Mainio ja Hänninen ovat kuvanneet *Helsingin Sanomien* toimitusten asemaa hyvin itsenäiseksi. Janne Virkkunen ryhtyi heidän mukaansa vastavaksi päätoimittajaksi noustuaan suitsimaan tilannetta, jossa journalistinen valta oli osastoilla ja toimittajilla. Toimitusten esimiesten kuvattiin olleen vielä 1990-luvun alussa melkein päätoimittajan asemassa, kun toimitukset päättivät itsenäisesti mitä julkaisivat.⁸⁸

Poliittisesta sitoutumattomuudesta huolimatta *Helsingin Sanomat* ei ollut mielipiteetön lehti. *Helsingin Sanomat* on periaatelinjansa mukaisesti sitoutunut ”edistämään ja vahvistamaan kansanvaltaisuutta”. Tämän se lupaa tehdä luotettavan uutisvälityksen avulla.⁸⁹ *Helsingin Sanomien* periaatelinja on hyväksytty vuonna 1974, eikä sitä ole muutettu sen jälkeen. 1970-luvulla toimittajat vaativat lehtien periaatteiden julistamista kirjallisesti kaikkien tietoon. Usein linjapaperit olivat kuitenkin Holmbergin mukaan niin yleisellä tasolla kirjoitettuja, että niiden käytännön merkitys jäi vähäiseksi. *Helsingin Sanomissa*kin käytännössä työtä ohjattiin suullisesti työn ohessa.⁹⁰ *Helsingin Sanomien* päätoimittaja vuosina 1991–2010 toiminut Janne Virkkunen on muistelmissaan korostanut pitäneensä tärkeänä, että lehti ei saanut olla mielipiteetön, vaan sen oli osallistuttava yhteiskunnalliseen keskusteluun.⁹¹ Jukka Holmberg esittää Virkkusen kertoneen, että *Helsingin Sanomat* asettui 1990-luvulla tietoisesti parlamentaarisen demokratian puolustajaksi, mikä sopi sen nuorsuomalaiseen perinteeseen.

Käsiteltäessä Neuvostoliiton esiintymistä Suomen lehdistössä on käsiteltävä myös suomettumista.⁹² Suomettumisella viitataan Neuvostoliiton uhan aiheuttamaan itsesensuuriin ja Neuvostoliiton myötäilemiseen, joka näkyi sanomalehdissä Neuvostoliiton arvostelun

⁸⁷ Blåfield 2014, 192.

⁸⁸ Jensen-Eriksen, Mainio & Hänninen 2019, 360–363.

⁸⁹ *Helsingin Sanomien* periaatelinja. ks. hs.fi/periaatelinja tai Jensen-Eriksen, Mainio & Hänninen 2019, 54. Linjapaperin laati päätoimittaja Heikki Tikkanen yhdessä päätoimittaja Keijo Kylävaaran kanssa. Linjapaperi hyväksyttiin kustantaja Aatos Erkolla. Holmberg 2004, 87.

⁹⁰ Holmberg 2004, 78–79, 86.

⁹¹ Virkkunen 2013, 71–91, 195. Tämä ei muuta sitä, että uutisoinnissa on pyrittävä tasapuolisuuteen.

⁹² Suomettuminen on terminä peräisin 1950-luvun Itävallasta, jossa Suomesta tuli esimerkki valtiosta, joka oli siinä määrin Neuvostoliiton vaikutusvallan alainen, ettei sitä voinut uskottavasti kutsua puolueettomaksi. Ks. Tommila & Salokangas 1998, 278–279; Kallenaatio 2005, 305.

välttelemisenä ja toisaalta ylikorostettuna kriittisyytenä Yhdysvaltoja kohtaan. Suomettuminen oli voimakkaimmillaan 1970-luvulla, mutta itsesensuurin perinne vaikutti Suomen sanomalehdistön Neuvostoliitto-kuvaan koko kylmän sodan ajan.⁹³ Esimerkiksi Neuvostoliittoa saatettiin kuvata demokratiaksi, vaikka sen yhteiskunnallisista epäkohdista oltiin tietoisia. Varovaisuus perustui idänpoliittisiin riskeihin ja aitoon pelkoon, mutta myös taktisiin sisä- ja valtapoliittisiin motiiveihin. Valtiovallan näkökulmasta lehdistön varovaisuus oli maan turvallisuuspolitiikkaan liittynyt, legitiimi toimintamuoto.⁹⁴ Neuvostoliitosta annettu kuva olikin yhteydessä Suomen viralliseen ulkopoliittikkaan.⁹⁵

Suomettuminen alkoi lieventyä 1980-luvun aikana Neuvostoliiton sisäistäkin sanomalehdistöä vapauttaneen glasnostin vaikutuksesta.⁹⁶ Kuitenkin Esko Salminen on pitänyt vaikeamista Neuvostoliiton ongelmista yhtenä syynä siihen, ettei Neuvostoliiton hajoamiseen uskottu Suomessa ennen vuotta 1991. Toisaalta hän on arvioinut uutisten välittämän kuvan olleen merkittävistä tapahtumista aina melko oikea taktisen myötäilyn keskittyessä pääkirjoituksiin ja mielipidesivuille.⁹⁷ Historioitsija Aleksis Mainion arvion mukaan *Helsingin Sanomien* uutisointi Neuvostoliitosta sen viimeisinä vuosina 1990–1991 oli rohkeaa varovaisuus näkyessä korkeintaan sanavalinnoissa.⁹⁸ Lotta Lounasmeren mukaan kriittiset arviot Neuvostoliitosta olivat lisääntyneet 1980-luvun lopulta lähtien, ja monelle toimittajalle elokuun 1991 vallankaappausyritys oli selkeä taitekohta liiallisesta itsesensuurista luopumisessa.⁹⁹ 1990-luvun alussa kritiikin vastaanottaminen presidentiltä ja Neuvostoliiton suurlähetystöstä kuului edelleen päätoimittajan työhön, mutta kommenttien painoarvo oli laskenut.¹⁰⁰ Joka tapauksessa 1990-luvulla Neuvostoliittoon kielteisesti suhtautuneiden uutisten määrä kasvoi aiempaan verrattuna.¹⁰¹

⁹³ Vihavainen 1991, 286–288; Salminen 1996, 20–21, 33, 264; Tommila & Salokangas 1998, 278–279.

⁹⁴ Salminen 1996, 20–22, 33, 263–264. Vuosina 1948–1995 Suomessa oli voimassa lainsäädäntö, joka mahdollisti toimittajan tuomitsemiseen kahdeksi vuodeksi vankeuteen ulkovaltoja herjaavasta kirjoittelusta. Lakia ei sovellettu kertaakaan.

⁹⁵ Lounasmeri 2011b, 68. Erityisen tiukasti presidentti Urho Kekkosen valtakaudella. Ks. Lounasmeri 2011a, 9.

⁹⁶ Vihavainen 1991, 286–288; Salminen 1996, 185. Glasnostin vaikutuksesta tekstejä, jotka olisivat aiemmin olleet ”neuvostovastaisia” julkaistiin Neuvostoliiton sisälläkin.

⁹⁷ Salminen 1996, 264–266, 273.

⁹⁸ Mainio 2018, 395–396, 426.

⁹⁹ Lounasmeri 2011b, 101.

¹⁰⁰ Lounasmeri 2011b, 99; Mainio 2018, 426.

¹⁰¹ Pietiläinen 2011, 179.

1.3 Kysymykset ja metodi

Tutkielman tavoitteena on *Helsingin Sanomien* toimintaympäristöä ymmärtäen selvittää, miten monimutkaista demokratisoitumisprosessia kuvattiin lehden lukijoille. Millainen kuva Neuvostoliiton ja Venäjän demokratisoitumisesta välittyi *Helsingin Sanomien* kautta? Millaisia yhteyksiä tai selitysmalleja aiheen käsittelyssä toistui? Millaisia muutoksia käsittelyssä tapahtui? Miten *Helsingin Sanomien* välittämä kuva muodostui, ja miksi siitä tuli juuri sellainen? Miten käsittelytavat mahdollisesti vaikuttivat mielikuviin itänaapurista?

Kysymyksiin vastaan aineiston sisällönanalyysin avulla. Sisällönanalyysi on laadullinen tutkimusmenetelmä ja sellaisena subjektiivinen. Jouni Tuomen ja Anneli Sarajärven esittämän määrittelyn mukaan sisällönanalyysin avulla tutkitaan kommunikaation sisältöä; eli etsitään tekstin merkityksiä.¹⁰² Sisällönanalyysissä aineisto teemoitellaan etsimällä ja ryhmittelemällä siinä esiintyviä näkemyksiä tarkasteltavasta aiheesta. Sisällönanalyysin tarkoitus on luoda tutkittavasta ilmiöstä tiivistetty kuvaus, joka ei kuitenkaan ole vain aineiston tiivistelmä. Sen sijaan analyysin tuloksena on uudella tavalla koottu looginen kokonaisuus aineistoa kuvaavia teemoja.¹⁰³ Sisällönanalyysin avulla hajanaisesta aineistosta voidaan tuottaa yhtenäistä tietoa selkeyttämällä aineisto johtopäätösten tekemistä varten.¹⁰⁴

Richardsonin mukaan laadullinen sisällönanalyysi mahdollistaa merkityskokonaisuuksien tunnistamisen suuresta tekstimassasta.¹⁰⁵ Myös Alasuutari kuvaa laadullisen analyysin prosessia pelkistämiseksi, jossa suuresta havaintomäärästä päädytään yhteisen tekijän ympärille muodostettuihin ryhmiin. Alasuutari lähtee ajatuksesta, että merkittävät ilmiöt esiintyvät aineistossa useita kertoja.¹⁰⁶ Omassa analyysissänikin olen antanut erityisesti arvoa toistuville asioille. Tässä tutkielmassa sisällönanalyysin avulla luodaan kokonaiskuva siitä, mistä demokratiakehityksessä on kysymys tarkasteltavan aineiston sisällä.¹⁰⁷

Analyysin toteuttamiseksi *Helsingin Sanomista* on tiettyjä reunaehtoja noudattaen koottu tarkasteltavaa teemaa käsittelevä materiaali. Olen valinnut aineistokseni kaiken lehden

¹⁰² Tuomi & Sarajärvi 2009, 47, 104.

¹⁰³ Tuomi & Sarajärvi 2009, 93, 103–113.

¹⁰⁴ Tuomi & Sarajärvi 2009, 108, 119.

¹⁰⁵ Richardson 2007, 21.

¹⁰⁶ Alasuutari 2011, 39–41.

¹⁰⁷ Samaa metodologiaa on käyttänyt myös Esko Salminen *Vaikenevassa valtiomahdissa* saadakseen kokonaiskuvan kirjoittelusta tutkiessaan suomalaisten sanomalehtien tapaa kirjoittaa Neuvostoliitosta ja Venäjästä. Salminen 1996, 28–29.

tekstimateriaalin, jossa käsitellään tai arvioidaan Neuvostoliiton tai Venäjän demokratian tilannetta käyttäen suoraan demokratia -sanaa. Aineiston ulkopuolelle olen rajannut tekstit, joissa demokratia-sana liittyy vain esimerkiksi jonkin ryhmittymän kuvailemiseen, kuten kommunistisen puolueen sisälle muodostuneen Demokraattisen liiton yhteydessä, eikä valtion tilan arviointiin.¹⁰⁸ Aineistoon on sisällytetty vain eksplisiittisesti demokratiaa käsittelevät tekstit, minkä takia sen ulkopuolelle jäävät usein monitulkintaiset maininnat esimerkiksi ”kehityksen jatkumisesta”. Alueellisesti olen tehnyt rajauksen siten, että aineistossa käsitellään joko Venäjää tai Neuvostoliittoa kokonaisuutena. Siten esimerkiksi Itä-Euroopan neuvostotasavaltoihin keskittyvä demokratiakehityksen arvioiminen on rajattu tutkielmani ulkopuolelle.

Aikarajaus vuosiin 1990–1992 asettuu murroskohtaan, jossa se sisältää demokratisoimisen käsittelyä niin Neuvostoliiton kuin Venäjän yhteydessä. Yhteensä aineisto muodostuu 241 tekstistä. Ne jakautuvat epätasaisesti tutkimusajalle siten, että vuoden 1990 tekstit muodostavat aineistosta noin 34%, vuoden 1991 tekstit noin 51% ja vuoden 1992 tekstit noin 15%. Demokratiakehityksen käsittely seuraa uutislogiikkaa, joten ajanjaksolle mahtuvat useat, tästäkin näkökulmasta, merkittävät tapahtumat pitävät aiheita lehdessä esillä. Uutisissa näkyvät tapahtumat lisäävät myös mielipiteellistä ja kommentoivaa aineistoa samoista aiheista. Vuosi 1992 on tapahtumallisesti edeltäjiään rauhallisempi, ja toisaalta demokratiaa on yleisellä tasolla jo edellisinä vuosina käsitelty laajasti. Tämä osaltaan selittää tekstimäärien eroja.

Aineisto on kerätty selaamalla kaikki *Helsingin Sanomien* numerot vuosilta 1990, 1991 ja 1992. Tapa on hakukoneen käyttämiseen verrattuna hidas, mutta toisaalta se antaa paremman yleiskuvan lehdestä. Aineisto on saatavilla *Helsingin Sanomien* tilaajille näköislehtinä Aikakone-palvelussa. Aineiston keräystavan valintaan vaikutti myös viihteelliseksi tarkoitettun palvelun hakukoneen rajallisuus.¹⁰⁹ Näköislehdessä on myös mukana jokaisen tekstin asettelu sivulle ja niiden yhteydessä käytetty kuvitus. Tekstille annettu paikka lehden ja sivun sisällä kertoo sen suhteellisesta tärkeydestä lehdessä.

Yleisintä Neuvostoliiton ja Venäjän demokratiakehityksen käsittely on ulkomaat-osiossa (54%) ja pääkirjoitussivulla (22%), mutta aineistoon mahtuu myös esimerkiksi

¹⁰⁸ Demokraattiseen liittoon kuului Nkp:n sisällä demokratisoimista kannattaneita henkilöitä. Liitosta uutisoitiin melko paljon, koska sillä tulkittiin olevan merkittävä rooli kommunistisen puolueen hegemonisen aseman murenemisessä ja monipuoluejärjestelmän edistymisessä. Neuvostoliiton ja Venäjän yhteydessä oli myös tavallista kuvata poliitikkoja demokraateiksi, mitä en pitänyt yksinään riittävänä kriteerinä.

¹⁰⁹ Hakukone vaikuttaa käyttävän jonkinlaista tekstintunnistusta kuvasta, mikä ei toimi aukottomasti. Lisäksi ei ole mahdollista tehdä esimerkiksi sanahakua ja aikarajauksia samanaikaisesti. Hs.fi:n arkistopalvelussa jotkin aineistoni tekstit olivat vajavaisia lehdessä painettuihin verrattuna.

talousuutisia ja laajempia artikkeleita sunnuntaisivuilla. Juttutyyppejen perusteella aineisto jakautuu uutisiin (43%), kolumneihin (23%) ja pääkirjoituksiin (16%). Kolumnien ja pääkirjoitusten muodostama selkeästi mielipiteellinen aineisto muodostaa siis yhdessä 39% aineistosta tehden mielipiteellisen aineiston melko lailla yhtä vahvaksi uutisten kanssa. Loppu aineistosta (18%) muodostuu pitkälti reportaaseista, eli uutisen ja kolumnin välimaastoon osuvista artikkeleista, joissa usein käsitellään laajempia ilmiöitä. Kirjoittajien osalta eniten tekstejä on Moskovan kirjeenvaihtajalta. Tämän lisäksi esiin nousee joukko ulkomaantoimittajia. Samojen nimien toistuminen on luultavasti merkki Jensen-Eriksenin, Mainion ja Hännisen mainitsemista toimittajien erikoisosaamisalueista, joiden käsittelystä he vastasivat.¹¹⁰ *Helsingin Sanomat* julkaisi myös säännöllisesti kolumneja lehden ulkopuolisilta kirjoittajilta. Kirjoittajien välillä esiintyy näkemyseroja, joita pyrin nostamaan esille.

Tutkielma on jaettu alalukuihin siten, että niistä jokainen käsittelee jotakin analyysissä esille nousutta teemaa. Lukujen sisällä on pyritty kronologiseen esitystapaan tekstin eheän etenemisen asettamissa rajoissa. Temaattisesta käsittelytavasta kuitenkin seuraa, että aiheen kannalta oleellisimmat tapahtumat toistuvat useissa alaluvuissa, kuitenkin aina eri näkökulmasta tarkasteltuina. Samalla tavalla joihinkin aineistoon kuuluneisiin teksteihin viitataan useissa kohdin, sillä yksi teksti saattoi sisältää viittauksia useampiin teemoihin. Teemat ovat aineistosta nousseita, siinä toistuneista aineksista muodostettuja kokonaisuuksia. Selkeäksi kokonaisuudeksi nousi alusta lähtien demokratiakehityksen tiivis liittäminen sitä edistävään vahvaan johtajaan. Toiset huomiot, kuten demokratian määrittely sen eteen sijoitetulla sanalla kuten oikea tai edustuksellinen, päätyivät itsessään pieninä asioina osaksi suurempaa kokonaisuutta. Esimerkin määresanat liittyvät laajemmin demokratian määrittelyyn, sen vaikeuksiin ja rinnakkain esiintyneisiin käsityksiin. Huomioiden ryhmittely hioutui nykyiseen muotoonsa kirjoitusprosessin aikana asioiden välisten yhteyksien selkeytyessä.

Tutkielmani ensimmäinen käsittelyluku käsittelee demokratiakäsitysten välisiä eroja. Sen ensimmäisessä osassa tätä lähestytään demokratian määrittelyn ja siihen liittyvän perinteen kautta. *Helsingin Sanomissa* esiintyi muitakin etumääreiden kaltaisia keinoja, joilla pohjimmiltaan erotettiin toisistaan erilaisia käsityksiä demokratian merkityksestä. Luvun jälkimmäinen osa tarkastelee demokratiakäsitysten suhdetta käsityksiin yhtenäisyydestä.

¹¹⁰ Jensen-Eriksen, Mainio & Hänninen 2019, 362.

Helsingin Sanomien ja Gorbatshevinkin näkemykset demokratian seurauksista esiintyvät aineistossa toisilleen vastakkaisina.

Tutkielman toisessa käsittelyluvussa on yleisellä tasolla kysymys demokratisoitumisen käsittelyn henkilöitymisestä, siitä keiden näkemykset ja toimet nostetaan vahvimmin esille. Luvun alkupuoli keskittyy tähän Neuvostoliiton ja Venäjän sisäpuolella, kun tarkastelussa on Gorbatshevinkin ja Jeltsinin johtajuus ja sen kuvaaminen. Demokratian tulevaisuus liitetään aineistossa vahvasti johtajan toimintaan. Luvun loppupuoli tarttuu tilanteen kommentointiin ulkopuolelta. Tämä osa demokratiakeskustelusta keskittyy Suomen ja Yhdysvaltain johtavien poliitikkojen näkemyksiin. Käsittelylukujen kokonaisuus muodostaa tiiviin esityksen siitä, mistä demokratisoitumisen käsittelyssä on aineistoni sisällä kysymys.

2. Perestroikasta Neuvostoliiton loppuun

2.1 ”Oikea” demokratia

Helsingin Sanomat seurasi itänaapurin demokratiakehitystä ja esitti tulkintoja tapahtumista. Tässä käsittelyluvussa keskistyn tarkastelemaan sitä, miten demokratia lehdessä ymmärrettiin ja miten suhtauduttiin siitä olemassa oleviin useisiin tulkintoihin. Millaisia tulkintoja Neuvostoliiton/Venäjän demokratiatilanteesta esitettiin? Demokratia ei ollut uusi sana, joka olisi tullut Neuvostoliitossa käyttöön vasta perestroikan myötä. Vuoden 1990 alkuun tultaessa Neuvostoliiton kommunistisen puolueen pääsihteerin Mihail Gorbatshovin uudistuspolitiikka perestroika oli kehittynyt neuvostovaltion talouden pelastamisesta yhteiskunnan demokratisoimiseksi. Demokratia-sanaa käytettiin Neuvostoliitossa nyt perestroikan yhteydessä hyvin erilaisessa merkityksessä, kuin sitä oli käytetty aiemmin. Demokratisoimisen nimeäminen yhdeksi perestroikan tavoitteeksi oli merkinnyt sen myöntämistä, ettei neuvostojärjestelmä retoriikastaan huolimatta ollutkaan ollut demokraattinen.¹¹¹

Aiemmin Neuvostoliitossa demokratiasta puhuttaessa taustalla oli ollut oma logiikkansa. Robertsonin mukaan ajattelu lähti siitä, että ihmisten ajattelu oli vielä kommunismin rakentamisen ollessa kesken luokkarakenteiden vääristämää. Yhteiskunnan olikin kehitettävä tarpeeksi pitkälle, ennen kuin ihmiset osaisivat itse hallita itseään. Kommunistinen puolue hoiti hallitsemista siirtymäkauden ajan, siihen asti, että kansa olisi siihen valmis.¹¹² Aika ei ollut kypsä demokratialle kansanvallan merkityksessä. Puolueen sisäinen toiminta perustui demokraattiseen sentralismiin, jossa yhdistyivät demokraattinen keskustelu ja keskitetty päätöksenteko. Demokraattisen sentralismin ajatuksena oli, että yhteiskunnallinen keskustelu oli puolueen sisällä vapaata, mutta keskustelujen pohjalta tehdyt päätökset keskitettyjä. Silloin puolue näyttäytyi ulospäin yhtenäisenä. Kommunistisessa yhteiskunnassa ei ollut luokkien välisten intressien välisiä ristiriitoja, koska yhteiskuntaluokkia ei ideaalisti ollut olemassa. Tällaisessa tilanteessa yhden puolueen oli mahdollista edustaa kaikkien etua.¹¹³ Neuvostoliiton demokratiakäsitys perustui demokraattisen sentralismin ajatukselle, jossa demokratia toteutui puolueen kautta. Brownin mukaan

¹¹¹ Kolstø 2014, 123; Iivonen 2000, 505.

¹¹² Robertson 2002, 99, 136–137. Myös *The Oxford Companion to Politics of the World 2004: Leninism* (Alfred G. Meyer).

¹¹³ *The Oxford Companion to Politics of the World 2004: Leninism* (Alfred G. Meyer); McLean & McMillan 2009: Democratic centralism (Stephen Whitefield).

demokraattisesta sentralismista luovuttiin vuoden 1989 vaalien myötä, joissa valitut edustajat puhuivat ja äänestivät omantuntonsa eivätkä puoluekurin mukaisesti.¹¹⁴

Helsingin Sanomissa demokratian roolia kommunistisessa ideologiassa käsitteli erityisesti Pentti Sadeniemi. Sadeniemi oli ollut Uuden Suomen Moskovan kirjeenvaihtaja 1970-luvulla ja oli päätoimittaja Virkkusen mukaan pääkirjoitustoimituksen Venäjään kriittisemmin suhtautuvia asiantuntijoita.¹¹⁵ Sadeniemi esitteli tekstissään logiikkaa Neuvostoliiton kommunistisen puolueen takana. Koska puolue ajatteli oman ihanteellisen tavoiteyhteiskuntansa olevan demokraattinen, muuttui puolueen rakenteen epädemokraattisuus toisarvoiseksi asiaksi. Epädemokraattiset rakenteet olivat vain välivaihe, ikään kuin välttämätön paha, matkalla yhteiskuntaan, jossa demokratian aidon toteutumisen ajateltiin olevan mahdollista.¹¹⁶ Neuvostoliitto eli Robertsonin mukaan omasta mielestään ylimenokautta, jonka aikana puolue johti muutosta kaikkien hyväksi.¹¹⁷ Puolueen johtavaa roolia perusteli myös se, että vain puolueella ajateltiin olevan pääsy siihen tietoon ja kokemukseen, jota vaadittiin niitä vailla olevien kansalaisten ohjaamiseen tavoitetta kohti.¹¹⁸ Sadeniemi tarttui tämän keskittyneen tiedon ajatuksen seurauksiin. Omaansa tiedon ansiosta puolueen oli mahdollista suunnitella virheetöntä tulevaisuutta. Demokratian kannalta tästä seuraavat johtopäätökset olivat kovia. Sadeniemi kirjoitti:

Opista seurasi, että demokratialla läntisessä merkityksessä ei ollut mitään positiivista annettavaa. Tieto ei kaipaa vaaliväittelyitä: kun se on jo olemassa, kompromisseihin erheen kanssa ei ole aihetta taipua. Oikeata demokratiaa oli ”puolueen ja kansan murtumaton yhteys”. Sitä ei ollut syytä testata, jotta ei tulisi yllätyksiä – riitti, kun sitä hoki. – Oli siis synnytetty mitä syvällisimmin antidemokraattinen järjestelmä.¹¹⁹

Sadeniemi käsittelee kirjoituksissaan demokratiakäsitysten eroavaisuuksia. Sadeniemen demokratiakäsityksen mukaan demokraattinen sentralismi ei ollut demokraattista, kun Neuvostoliiton kommunistisen puolueen taustalla olleiden ajatusten mukaan näin nimenomaan oli. Vastakkain oli kaksi näkemystä, joiden käsitykset ”oikeasta” demokratiasta olivat hyvin erilaiset. Tietenkään Neuvostoliiton todellisuus ei täysin vastannut demokraattisen sentralismin ihannetta. Päätöksenteko oli keskitettyä ja se näyttäytyi ulospäin yhtenäisenä. Päätöksentekoa edeltänyt keskustelu ja ideoiden vaihtaminen sen sijaan toteutui vaihtelevammalla menestyksellä. Etenkin ideoiden kulkeutuminen alemmilta

¹¹⁴ Brown 1996, 311.

¹¹⁵ Virkkunen 2013, 97.

¹¹⁶ Pentti Sadeniemi: Eliittipuolue uhmaa omaa historiaansa, HS 7.2.1990.

¹¹⁷ Robertson 2002, 99.

¹¹⁸ Brown 1996, 313–314.

¹¹⁹ Pentti Sadeniemi: Kaappaus auttoi itseriittoisen valtakoneiston loppuunsa, HS 26.8.1991.

tasoilta ylöspäin oli harvinaisempaa.¹²⁰ Näin ollen sentralismi toteutui, mutta demokraatiapuoli ei yhtä hyvin.¹²¹ Brownin mukaan sentralismi oli mahdollistanut puoluejohdolle erimielisyyksien ja aidon keskustelun tukahduttamisen.¹²²

Puolueen ja Neuvostoliiton toimintatavat alkoivat kuitenkin muuttua Gorbatshovin uudistusten edetessä. Kun Gorbatshov oli saanut demokratisoitumisprosessin liikkeelle, alkoi se edetä hänen näkemyksistään välittämättä.¹²³ Gorbatshovin aikomuksena ei ikinä ollut hävittää kommunistista järjestelmää, vaan Zubokin mukaan hän pyrki palauttamaan sen toimimaan sillä demokraattisella tavalla, kuin sen oli ollut tarkoitus toimia. Gorbatshovin demokratiakäsitys näkyi *Helsingin Sanomissa* esimerkiksi, kun häntä siteerattiin puhumassa sosialismin ja demokratian yhdistämisestä¹²⁴ tai kuvaamassa toimiaan ”sosialistisen järjestelmän korjaamiseksi”.¹²⁵ Samalla lehdessä näkyi myös kuinka Gorbatshovista poiketen osa alkoi erottaa toisistaan ”demokraattisen sosialismin” ja ”demokraattisen yhteiskunnan”.¹²⁶

Joka tapauksessa demokratisoimisen suuntaan liikkuneet uudistukset aiheuttivat kommunistisen puolueen jakautumista. Historioitsija Arto Luukkasen mukaan vanhoilliset uskoivat Gorbatshovin uudistusten johtavan anarkiaan. Toisaalta samaan aikaan uudistusmielisille Gorbatshovin uudistustahti oli liian hidas.¹²⁷ Gorbatshovin tasapainoilun seurauksena mikään puoli ei ollut häneen tyytyväinen. Puolueen sisäisen jakautumisen kautta Gorbatshovin kilpailijaksi nousi myös myöhemmin Venäjän johtajaksi nouseva Boris Jeltsin. Jeltsin vaati pidemmälle meneviä toimia ja talouden uudistamista.¹²⁸ Jeltsiniä tukenut voimistuva oppositio ottikin Kolstøn mukaan mallikseen länsimaisen poliittisen järjestelmän.¹²⁹ *Helsingin Sanomissa* Jeltsin korosti omaa demokraattisuuttaan erottamalla sen Gorbatshovin valheellisena pitämästään demokraattisuudesta. Hänen kirjoitettiin arvostelleen sitä, että monet käyttivät demokraattien iskulauseita ja tulivat valituiksi

¹²⁰ Robertson 2002, 137.

¹²¹ Robertson 2002, 137; *The Oxford Companion to Politics of the World 2004: Leninism* (Alfred G. Meyer).

¹²² Brown 1996, 311.

¹²³ McFaul 2015, 60. Hough'n mukaan Gorbatshov ei yrittänytkaan kontrolloida perestroikaa, vaikka hänet lännessä kuvattiin pysäyttämättömäksi muuttuneen kehityksen johtajana. Hough 1997, 249.

¹²⁴ Euroopan muutos ja toivo sävyttivät maailman puheita, HS 2.1.1990.

¹²⁵ Olli Kivinen: Gorba-väsymys kasvaa lännessä, HS 9.6.1991.

¹²⁶ Kyösti Karvonen: Radikaalit lähdössä Nkp:sta, HS 18.6.1990.

¹²⁷ Luukkanen 2009, 425.

¹²⁸ Duncan 2005, 284.

¹²⁹ Kolstø 2014, 123.

niiden avulla, kun todellisuudessa he olivat ”demokratian pettureita”.¹³⁰ *Helsingin Sanomissa* Jeltsinille annettiin tilaa esiintyä ”oikean” demokratian edistäjänä.

Vanha ja uusi demokratiakäsitys jatkoivat olemassa oloaan rinnakkain. Hyvä esimerkki rinnakkaisten käsitysten näkymisestä *Helsingin Sanomissa* on Kyösti Karvosen artikkeli syksyltä 1990, joka koostuu kansalaisten haastatteluista. Hänen haastattelemansa vanhukset puhuivat samaan aikaan Stalinin aikaisen puoluejohdon ”demokraattisten periaatteiden” toimivuudesta, ja juuri järjestetyistä ”ensimmäisistä demokraattisista vaaleista” yli 70 vuoteen.¹³¹ Haastatellut kuvasivat samanaikaisesti demokraattisiksi hyvin erilaisia tilanteita. Karvoselle oli tavanomaista tuoda teksteissään esille ”täkäläisen demokratisoinnin” ja ”länsimaisen demokratiakehityksen” eroja. Perestroikan yhteydessä puhuttiin hänen nähdäkseen aina demokratisoinnista, mikä oli eri asia kuin sen lopputulos, demokratia.¹³² Merkityseron välittäminen ei ollut yksin kirjeenvaihtajan hartioilla. Lehdessä oli esimerkiksi annettu tilaa myös Matti Klemolan haastattelemalle tutkija Timo Vihavaiselle, joka esitti lehdessä, että ”liberalismilla ja demokratialla – niin kuin muillakin aatesuunnilla – voi olla aivan erilainen sisältö Venäjällä kuin lännessä.”¹³³

Länsimaisten termien ymmärtämistä Venäjällä käsitelleen Alexander Lukinin mukaan onkin niin, että neuvostoideologia vaikutti demokratian tulkintaan Neuvostoliitossa. Neuvostoideologiaan ja Neuvostoliiton poliittiseen kulttuuriin koko ikänsä sosiaalistuneet tulkitsivat väistämättäkin länsimaisia termejä uudelleen niiden pohjalta.¹³⁴ *Helsingin Sanomissa* Neuvostojärjestelmän vaikutusta Gorbatshovin ajatteluun käsitelivät kolumneissaan Martti Valkonen ja Olli Kivinen. ”Demokratian vaatimusten oikea ymmärtäminen ei ole yksinkertaista neuvostomaassa, jossa koulutus on neljän sukupolven ajan tähännyth yhden puolueen auktoriteetin ehdottomaan kunnioitukseen.”, totesi Valkonen.¹³⁵ Kivinen puolestaan epäili kolumnissaan, ymmärsikö Gorbatshov mitä demokratia ja markkinatalous tarkoittivat. Kivinen ei uskonut Gorbatshovin voivan päästä kokonaan irti järjestelmästä, jossa hän oli kasvanut.¹³⁶ Molempien näkemykset ovat siis linjassa Lukinin tulkinnan kanssa. *Helsingin Sanomista* oli luettavissa, että demokratia-sanan merkitys

¹³⁰ Kyösti Karvonen: ”Julistamme sodan johdolle, joka vetää meitä suohon”, HS 12.3.1991.

¹³¹ Kyösti Karvonen: Stalinin kotikaupunki on yhä ylpeä suuresta pojastaan, HS 30.10.1990.

¹³² Kyösti Karvonen: Presidenttipeli Kremlin tapaan, HS 4.3.1990; Kyösti Karvonen: Vanha valtakehikko on yhä pystyssä N-liitossa, HS 30.9.1990; Kyösti Karvonen: Neuvostoliitossa raskas alkutaival demokratian tiellä, HS 6.12.1990.

¹³³ Matti Klemola: Venäjän aatteiden uusi nousu, HS 18.8.1991.

¹³⁴ Lukin 2000, 2–3, 7.

¹³⁵ Martti Valkonen: Neuvostomaa siirtyy demokratian sääntöihin, HS 18.12.1991.

¹³⁶ Olli Kivinen: Rauhan miehen sädekehä pysyy, HS 15.12.1991.

ei välttämättä perestroikan myötäkään täysin vastannut länsimaista käsitystä. Vähintäänkin käsitykset elivät jossakin määrin rinnakkain.

Helsingin Sanomissa esiintyi useita keinoja demokratia-sanan monimerkityksisyyden kanssa toimimiseen. Sanan ympärillä saatettiin käyttää heittomerkkejä, tai erilaisia poliittisia ryhmiä kuvattaessa saatettiin ajoittain kirjoittaa ”niin sanotuista demokraateista”, tai epäillä suoraan sanallisesti demokraattien tavoitteita.¹³⁷ Esimerkiksi keväällä 1990 Venäjän parlamentista raportoinut Sole Lahtinen totesi suuren joukon toivovan ”demokratista Venäjää”, mutta heidän määritelmiensä olevan erilaisia.¹³⁸ Asian alleviivaaminen suoran sanallisesti oli kuitenkin aineistossa suhteellisen harvinaista. Yleisempää oli yhdistää demokratia-sanaan etumääreitä kuten ”oikea” tai ”todellinen”. Määreitä esiintyi lehdessä hyvin monenlaisissa yhteyksissä, niin venäläisten puheen lainauksissa kuin myös toimittajien teksteissä.¹³⁹ Myös esimerkiksi suomalaisten ja yhdysvaltalaisen valtiomiesten puheiden lainauksissa oli usein tällaisia määreitä.¹⁴⁰ Kyseessä oli yleinen toimintatapa. Se, mitä kukakin tällä ”oikealla” demokratialla tarkoitti, jäi kuitenkin lukijan asiayhteydestä pääteltäväksi.

Helsingin Sanomissa saatettiin myös kirjoittaa demokratian edenneen, mutta pehmentää viestiä heti perään tuomalla esiin varauksia. Esimerkiksi kevään 1990 neuvostotasavaltojen parlamenttivaaleja kuvattiin lehden pääkirjoituksessa askeleeksi demokratian suuntaan, mutta samalla ”todellisia tuloksia tuottavia muutoksia” arveltiin odoteltavan vielä kauan.¹⁴¹ Toisessa esimerkkitapauksessa Mikko Eronen arvioi Neuvostoliiton demokratisointiprosessin edenneen nopeasti, mutta lähinnä ”käsitetasolla”.¹⁴² Kaikki nämä olivat pyrkimyksiä täsmentää sitä, mihin demokratialla viitattiin.

Helsingin Sanomista löytyy myös demokratia-sanan käyttöä sen neuvostomerkituksessa. Tällöin oli kysymys Neuvostoliiton demokratiakäsityksestä kiinni pitäneiden näkemysten käsittelystä. Esimerkiksi Karvonen raportoi ”Nkp:n vanhoillisten” pitäneen perestroikan suurimpana virheenä ”täydellistä demokratiaa”, joka heille tarkoitti täydellistä

¹³⁷ Alexander Cockburn: Kuinka ”kapitalistisiasta” tuli ”radikaali uudistusmielinen”, HS 2.8.1990; Jukka Rislakki: Uudistusmielinen oppositio järjestäytyy Neuvostoliitossa, HS 16.8.1990; Moskovalaisten maltti säilyi, HS 11.2.1992.

¹³⁸ Sole Lahtinen: Lähteekö Venäjä liikkeelle?, HS 25.5.1990.

¹³⁹ Mikko Eronen: Mielenosoittajien jättimarssi tulvehti Moskovan keskustaan HS 5.2.1990; Kyösti Karvonen: Puolueen yksinvalta päättyy NL:ssa, HS 8.2.1990; Sole Lahtinen: Moskovan mielenosoittajat vaativat neuvostohallituksen eroa, HS 16.7.1990; Sole Lahtinen: Sadattuhannet ihmiset kadulla Moskovassa demokratian puolesta, HS 16.7.1990.

¹⁴⁰ Esim. Pentti Suominen: Bush ylisti Gorbatshevinkin puolueohjelmaa, HS 8.2.1990.

¹⁴¹ Vaaliurnat muuttavat Venäjää, HS 7.3.1990.

¹⁴² Mikko Eronen: Viisi vuotta Gorbatshevian, HS 11.3.1990.

järjestyksen puutetta.¹⁴³ Pääkirjoituksessa käsiteltiin entisen neuvostoparlamentin tiedottajan Arkadi Maslennikovin uskomusta, että ollessaan vahva ja keskusjohtoinen Neuvostoliitto oli ollut ”huomattavasti demokraattisempi kuin tänään”.¹⁴⁴ Näkemys oli nostettu pääkirjoitukseen, mutta pidetty esittäjänsä suussa.

Vanhoillisten kommunistien ja radikaalien uudistusmielisten erilaiset näkemykset demokratiasta tulivat erityisen selkeästi esille elokuussa 1991 Janajevin juntan aikana. Janajevin junta oli Gorbatshovin Neuvostoliiton johdosta pariksi päiväksi syrjäyttänyt vallankaappaus, jonka tavoitteena oli Neuvostoliiton säilyttäminen sen vanhassa muodossa. Gorbatshov oli neuvotellut neuvostotasavaltojen kanssa uudesta liittosopimuksesta, joka oli tarkoitus allekirjoittaa 20.8.1991. Sopimus olisi tunnustanut neuvostotasavaltojen oikeuden halutessaan erota liitosta, ja vanhoillisemmissa piireissä tämän uskottiin merkitsevän Neuvostoliiton loppua. Vallankaappaus alkoi liittosopimuksen allekirjoituksen esittämisestä.¹⁴⁵ Gorbatshovin ajateltiin antaneen tasavalloille liikaa valtaa.¹⁴⁶ Nimensä kaappaus sai Neuvostoliiton varapresidentiltä Gennadi Janajeviltä, joka johti vallankaappausa seitsemän muun korkeassa asemassa olleen henkilön kanssa. He muodostivat poikkeustilakomitean ja syrjäyttivät Krimillä lomailemassa olleen Gorbatshovin.¹⁴⁷

Lotta Lounasmeren tulkinnan mukaan *Helsingin Sanomien* uutisointi Janajevin juntasta oli spekuloiavaa, ja siinä hyödynnettiin lainausmerkkejä osoittamaan lausuntojen tulevan muiden suista. Hänestä tulkintojen tekeminen jätettiin lukijalle. Tämä näkyi esimerkiksi siinä, että ”poikkeustilakomitean propagandistinen julkilausuma” painettiin lehteen sellaisenaan.¹⁴⁸ Tästä julkilausumasta on luettavissa, kuinka kaappaajat käyttivät demokratia-sanaa omassa merkityksessään. Heidän mielestään koko kaappauksen motiivina oli demokratian suojeleminen. Vallankaappaajien näkemyksen mukaan Neuvostoliiton hajottajat, eli oletettavasti uuden liittosopimuksen kannattajat, polkivat ”demokratian ituja”.¹⁴⁹ Tästä voi päätellä, että poikkeustilakomitean tulkinnassa Neuvostoliitto oli ollut demokraattinen rakenne, jota nyt väärin perustein oltiin tuhoamassa. Toisten demokratisoitumisena pitämä kehitys esitettiin julkilausumassa sen vastakohtana. Lounasmeren tulkinta uutisoinnin moninäkökulmaisuudesta tukee omaa huomiotani siitä, että aineistoni

¹⁴³ Kyösti Karvonen: Nkp:n vanhoilliset hyökkäsivät rajusti Gorbatshovia vastaan, HS 7.2.1990.

¹⁴⁴ ”N-liitto oli ennen demokraattisempi”, HS 21.12.1991.

¹⁴⁵ Brown 1996, 287; Althouse 2001, 304; Ross 2003, 20; Luukkanen 2009, 427; Kolstø 2014, 123.

¹⁴⁶ Brown 1996, 308.

¹⁴⁷ Hough 1997, 484; Iivonen 2000, 529; Luukkanen 2009, 427.

¹⁴⁸ Lounasmeri 2011b, 116–117.

¹⁴⁹ Neuvostoliiton valtion poikkeustilakomitea 18.8.1991, HS 20.8.1991.

osalta kaappausta käsittelevä materiaali nosti esiin monenlaisia näkemyksiä kaappauksesta.

Vallankaappaushanke epäonnistui nopeasti kolmessa päivässä. Moskovassa oli mielenosoituksia, joiden johtohahmoksi nousi Venäjän neuvostotasavallan tuore presidentti Boris Jeltsin.¹⁵⁰ Jyrki Iivosen tulkinnan mukaan kansa suhtautui kaappaukseen välinpitämättömästi tai kielteisesti, eli kaappauksella ei ollut yleistä tukea. Juntalla ei myöskään ollut selkeää toimintasuunnitelmaa, eikä se saanut asevoimia puolelleen.¹⁵¹ Gorbatshov palasi Kremliin, mutta hänen asemansa ei enää palautunut ennalleen. Juntan seurauksena kommunistisen puolueen toiminta kiellettiin, minkä vuoksi Gorbatshov joutui eroamaan kaikista puolueeseen liittyneistä tehtävistään. Hough'n mukaan puolueen kieltäminen oli Jeltsiniltä lähinnä symbolinen teko, sillä Gorbatshov oli jo vuoteen 1990 tultaessa vienyt puolueelta sen vallan perustan.¹⁵² Kaappaus oli kuitenkin Gorbatshoville valtava poliittinen tappio samalla, kun Jeltsin oli Moskovassa johtamassa kaappauksen kaatamista.¹⁵³ *Helsingin Sanomien* pääkirjoituksessa kommentoitiin vallankaappauksen epäonnistumista seuraavasti:

Venäjän kansan nousu maanantaina vallan kaapannutta Neuvostoliiton juntaa vastaan hipoo mielikuvituksen ja uskomisen rajoja. Aseeton kansalaisvastarinta kaatoi juntan. [--] He eivät lainkaan ymmärtäneet, miten vapauden ja demokraattisten oikeuksien makuun päässyt väestö vihasi juuri kommunistipuoluetta ja syytti tätä 73 vuotta jatkuneesta [--] kurjistumisesta ja orjuudesta. [--] Demokraattisten ajatusten juurtuminen näin laajasti Venäjän maaperään yllättää laajemmankin yleisön kuin valtaan pyrkineet operetikaappaajat.¹⁵⁴

Pääkirjoituksessa näkyy, että vallankaappauksen epäonnistumisen syyksi nostettiin kansalaisten vastustus. Tämä tulkittiin lehdessä osoitukseksi siitä, että venäläiset olivat sisäistäneet demokratian ajatukset. Esko Salmisen tulkinta kaappauksen uutisoinnista suomalaisissa sanomalehdissä on, että Neuvostoliitto eriytyi siinä uudeksi ja vanhaksi. Uutta ”uudistusmielistä” ja ”oikean demokratian” Neuvostoliittoa toivottiin voittajaksi Janajevin vanhasta Neuvostoliitosta.¹⁵⁵ *Helsingin Sanomissa* usko Venäjän johdon näkemykseen demokratiasta vahvistui vallankaappausyrityksen aikana, saaden monet uskomaan venäläisten demokraattisuuteen samalla, kun toiveet demokraattisesta Neuvostoliitosta

¹⁵⁰ Althouse 2001, 304; Luukkanen 2009, 427.

¹⁵¹ Iivonen 2000, 529.

¹⁵² Hough 1997, 250.

¹⁵³ Brown 1996, 299.

¹⁵⁴ Kunniaton kaappaus, HS 22.8.1991.

¹⁵⁵ Salminen 1996, 214.

alkoivat kadota.¹⁵⁶ Pääkirjoituksessa heti kaappauksen jälkeen Jeltsinin nähtiin korvaavan neuvostovalta moniarvoisella demokratiolla.¹⁵⁷ Lehden linjaa välittävät pääkirjoitukset korostivat kansan omaksuneen demokratian vastakohtana vanhaa neuvostovaltaa edustaneille kaappaajille.

Lehden ja päätoimittajien pääsääntöisesti positiivisten demokratia-arvioiden rinnalla esiintyi syksyllä 1991 myös näkemyksiä Neuvostoliiton ja Venäjän demokratian valheellisuudesta. Nämä arviot esitettiin *Helsingin Sanomissa* ne esittäneen henkilön kantoina. Ensimmäinen esimerkki on Petri Immosen kolumnista, jossa hän kirjoitti haastattelemansa filosofi Zinojevin näkemyksistä. Zinojev uskoi Gorbatshovin ja myös Jeltsinin toistavan stalinismista jo tuttuja toimintatapoja heidän käyttäessään iskusanoinaan ”vapautta” ja ”demokratiaa”.¹⁵⁸ Kysymys palautuu jälleen sanojen merkitykseen. Neuvostoliitto oli käyttänyt demokratia-sanaa ja jopa julistanut kehittäneensä demokratian kaikkia muita pidemmälle.¹⁵⁹ Kuitenkin, vaikka lehdessä saatettiin hieman epäillä johtajien demokraattisuuden astetta, ei näin jyrkkiä näkemyksiä esitetty lehden näkemyksinä.

Toinen esimerkki demokratisoitumisen epäilemisestä on Leena Hietasen artikkelissa, joka käsitteli neuvostoliittolaisen politiikan tutkijan Vladimir Pastuhovin haastattelua. Pastuhovista koko idän demokratisoitumisprosessi oli valheellinen. Tämä johtui demokratian tukemisen vääristä lähtökohdista, sillä hänen mukaansa Neuvostoliitossa tuettiin demokratiaa, koska haluttiin vastustaa kommunismia. Länsimaiseen tapaan demokratia perustui vahvaan keskiluokkaan, ja sen kannatus perustui kansalaisyhteiskunnan vahvistumiseen. Pastuhov ei uskonut demokratian kannatuksen kestävän, koska kommunismin kadottua olisi kadonnut myös syy demokratian kannattamiseen. Hän tiivistä kantaansa seuraavassa sitaatissa:

Kyseessä ei voi olla demokratian tappio, koska itse demokratiaa ei ole. [--] Venäjällä ei – toden sanoakseni – ole vielä pohjaa demokratialle. Meillä ei ole demokratian traditiota, instituutioita eikä keskiluokkaa, joka on demokratian perusta jokaisessa maassa.¹⁶⁰

Pastuhov uskoi demokratian perustan olevan perinteessä, rakenteissa ja keskiluokassa. Pastuhovin näkemys demokratian valheellisyydestä oli sen verran voimakas, että sitä esiteltiin vain juuri sinä, hänen näkemyksensä. Tällaisten näkemysten mukanaolo kertoo

¹⁵⁶ Pentti Sadeniemi: Harrastelijamainen kaappausyritys mullisti NL:oa, HS 22.8.1991.

¹⁵⁷ Vauhtia vallankumoukseen, HS 23.8.1991.

¹⁵⁸ Petri Immonen: Palaako stalinismi Neuvostoliittoon?, HS 22.10.1991.

¹⁵⁹ Iivonen 2000, 505.

¹⁶⁰ Leena Hietanen: Marx tai Lenin eivät ole syyppäitä Venäjän kohtaloon, HS 28.10.1991.

aineiston moniäänisyydestä ja lehden pyrkimyksestä tuoda esiin erilaisia näkökulmia. Jensen-Eriksen, Mainio ja Hänninen esittävät tämän olleen *Helsingin Sanomissa* tarkoituksenmukainen toimintatapa. Lehti pyrki moniäänisyydellä välttämään yksipuolisen kuvan antamista. Toimintatapa oli linjassa myös lehden sitoutumattomuuden kanssa, sillä pyrkimys riittävän keskellä olevaksi kaikkien lehdeksi oli tie suureen yleisöön.¹⁶¹

Pelko demokratian oikeellisuudesta ja kestävyydestä oli lehdessä laajemminkin esiintynyt teema, vaikka sitä ei muissa yhteyksissä kutsuttukaan valheelliseksi. Erityisesti venäläisen demokratian perinteen puutetta, toisteltiin yleisesti tiedettynä tosiasiana. Maata oli aina johdettu vahvalla kädellä.¹⁶² Matti Klemolan artikkelissa haastateltu Timo Vihavainen esitti tutkijan auktoriteetillaan, demokratian erilaisen ymmärtämisen lisäksi, että ”koska Venäjällä ei ole demokraattista perintöä, pluralismi eli moniarvoisuus ei kelpaa venäläisille.”¹⁶³ Näkemys siitä, että demokratialla ei ollut traditiota venäläisessä politiikassa, on esitetty myös historiantutkimuksessa.¹⁶⁴ McFaul on todennut Gorbatshovin uudistuksista seuranneen demokratian merkinneen poliittisen perinteen muutosta maalle, jota oli tavallisesti johtanut diktaattori. Hän myös toi esille, että on olemassa kantoja, joiden mukaan Venäjä kulttuurillisesti vaatisi yksinvaltaista johtoa.¹⁶⁵ Myös Hough mainitsee, että Neuvostoliitossa ei ollut kokemusta länsimaisesta demokratiasta, ja Brown, ettei demokratiaperinnettä ollut.¹⁶⁶

Vallankaappausyrityksen jälkeen *Helsingin Sanomat* oli taipuvainen uskomaan venäläisten sisäistäneen demokratian länsimaisessa mielessä. Demokratia-sanan neuvostokäyttö säilytti kuitenkin myös asemansa vaikeuttaen sen arvioimista, mitä demokratiasta puhunut Gorbatshov tai Jeltsin halusi tarkalleen ilmaista. Historiantutkijatkaan eivät tilannetta jälkikäteen tarkastellessaan ole olleet varmoja siitä, mitä Gorbatshov tarkalleen tarkoitti puhuessaan demokratisoimisesta. Hough’n mukaan Gorbatshovin demokratiapuheisiin suhtauduttiin aluksi kyynisesti, sillä neuvostojohtajat olivat vuosikymmeniä puhuneet demokratiasta tarkoittaen omaa näkemystään siitä. Kun tuli selväksi, että Gorbatshov oli siirtynyt käyttämään sanaa erilaisessa merkityksessä, siirryttiin arvuuttelemaan, kuinka pitkälle hän oli valmis menemään.¹⁶⁷ Myös Åslundin mukaan Gorbatshov muuttui ajan

¹⁶¹ Jensen-Eriksen, Mainio & Hänninen 2019, 49.

¹⁶² Kyösti Karvonen: Presidenttipeli Kremlin tapaan, HS 4.3.1990; Gennadi Muravin: Venäläiset opettelevat Suomen historian aakkosia, HS 20.11.1992.

¹⁶³ Matti Klemola: Venäjän aatteiden uusi nousu, HS 18.8.1991.

¹⁶⁴ Iivonen 2000, 532. DiQuirico 2011, 434.

¹⁶⁵ McFaul 2015, 1.

¹⁶⁶ Brown 1996, 17; Hough 1997, 4.

¹⁶⁷ Hough 1997, 214.

oloon selkeästi radikaalimmaksi demokraatiapuheissaan.¹⁶⁸ Toimittajien aiheesta käymä arvailu tapahtumien ollessa kesken on siis juuri mitä odottaisi. Venäjä-kuvan näkökulmasta Venäjä näyttäytyi tässä vaiheessa demokraattisempana Neuvostoliiton rinnalla.

Helsingin Sanomissa demokratian monimerkityksisyys näkyi etuliitteinä, mutta myös suoraan esimerkiksi tšekäläisestä ja länsimaisesta kehityksestä kirjoitettaessa. Demokratian perinteen puuttuminen oli esiin nouseva huoli. Se oli syy epäillä, ettei itänaapurissa ehkä ymmärretty demokratiaa ”oikein”, mikä oli puolestaan syy epäillä demokratiakehityksen onnistumista. Seuraavassa luvussa siirrytään tarkastelemaan *Helsingin Sanomien* välittämiä näkemyksiä demokratian vaikutuksista monikansallisessa neuvostoimperiumissa ja huomataan erityisesti Gorbatshovin ja *Helsingin Sanomien* demokratiakäsitysten välinen ero.

2.2 Demokratia ei sovi imperiumeille

Gorbatshov päätyi uudistusten edetessä päätelmään, että Neuvostoliiton sisäiset suhteet oli tarpeen muuttaa tasaveroisiksi eri kansallisuuksien ja keskuksen välillä.¹⁶⁹ Uudistukset vaativat vallan hajauttamista ja Neuvostoliiton muuttamista normaaliksi federaatioksi. Käytännössä tämä tarkoitti, että Venäjä oli muutettava samanlaiseksi muiden tasavaltojen kanssa ja siksi sille perustettiin siltä puuttunut oma kommunistinen puolue ja puolueorganisaatio keväällä 1990.¹⁷⁰ Samalla ryhdyttiin myös neuvottelemaan uutta vapaaehtoisuuteen perustuvaa liittosopimusta, joka olisi toteutuessaan legitimoinut Neuvostoliiton normaaliksi liittovaltioksi.¹⁷¹

Perestroika oli herättänyt Neuvostoliiton kansallisuuspolitiikan tukahduttamat kansalliset identiteetit, tehden kansallisuuskysymyksistä ongelman jo vuoteen 1987 tultaessa. Neuvostotasavalloissa, etenkin Baltiassa, tavoiteltiin suurempaa kansallista päätösvaltaa. Aluksi tavoitteena oli vain laajempi autonomia Neuvostoliiton puitteissa. Kansanrintamat muodostivat tasavaltoihin ensimmäiset kommunistisen puolueen ulkopuoliset poliittisesti organisoituneet ryhmittymät.¹⁷² Arto Luukkasan mukaan avoimuuspolitiikka oli tehnyt

¹⁶⁸ Åslund 2007, 46–47.

¹⁶⁹ Brown 1996, 158.

¹⁷⁰ Hough 1997, 101–102. Gorbatshov koki Venäjän oman puolueen muodostavan niin suuren uhan hänen asemalleen liittovaltion johdossa, että Hough tulkitsee tämän olleen yksi syy jatkaa kommunistisen puolueen aseman heikentämistä.

¹⁷¹ Hough 1997, 379.

¹⁷² Iivonen 2000, 510–512.

kansallisuusliikkeiden voimistumisen mahdolliseksi neuvostotasavalloissa.¹⁷³ Vapaan mielipiteenilmaisun yhdistyminen demokratisoimiseen toi mukanaan ongelmia, joita Gorbatshov ei ollut osannut ennakoita. Tämän luvun yhdistävänä teemana on demokratisoitumisesta seurannut yhtenäisyyden katoaminen toisaalta valtiollisella tasolla, toisaalta politiikassa. *Helsingin Sanomissa* toistunut tapa selittää tapahtuvia muutoksia oli monikansallisen neuvostoimperiumin ja demokratian yhteensopimattomuuteen vetoaminen. Tässä luvussa käsitelläänkin Neuvostoliiton hajoamista ja aineistossa esiintyvää tapaa selittää sitä demokratialla.

Konkreettiset haasteet Neuvostoliiton alueelliselle yhtenäisyydelle alkoivat keväällä 1990 suvereeniusjulistusten muodossa. Ensimmäinen niistä tuli 11.3.1990, kun Liettua julisti palauttavansa itsenäisyytensä. Sama jatkui 30.3.1990, kun Viro ryhtyi palauttamaan suvereeniuttaan, ja 4.5.1990, kun Latvia liittyi joukkoon. Balttien tulkinnan mukaan ne eivät olleet koskaan menettäneet itsenäisyyttään, vaan olivat olleet Neuvostoliiton laittomasti miehittämiä.¹⁷⁴ Baltia oli Neuvostoliitolle erityisen haastava alue, joka oli liitetty liittoon vasten tahtoaan toisen maailmansodan seurauksena. Myös kommunistisen puolueen asema oli Baltiassa erityisen haasteellinen, vaikka se säilyi edelleen vahvana suurissa tasavalloissa.¹⁷⁵ Itsenäisyysjulistukset aloittivat *Helsingin Sanomissa* keskustelun siitä, että demokratisoituminen oli muuttamassa Neuvostoliiton alueellisen yhtenäisyyden kestämättömäksi. Pentti Sadeniemi tiivisti *Helsingin Sanomien* näkemyksen aiheesta pitäessään Neuvostoliiton vaihtoehtoina ”keskittävää pakkovaltaa” tai ”demokraattista hajoamista”.¹⁷⁶ Martti Valkonen arvioi, ettei Gorbatshov ollut ymmärtänyt kansallisten ristiriitojen vakavuutta, ja siten aseellisesta kurista luopumisen seurauksia.¹⁷⁷ Ulkomaantoimituksen johdossa toiminut Olli Kivinen totesi, että: ”välttämätön demokratia ruokkii hajoamista, ja väkivaltaan turvautuminen taas vaurioittaa uudistumiselle elintärkeitä länsisuhteita.”¹⁷⁸

Gorbatshovin tavoitteet, perestroikan edistämisen jatkaminen ja Neuvostoliiton yhtenäisyyden säilyttäminen, olivat käytännössä keskenään ristiriitaisia.¹⁷⁹ Gorbatshovin tavoitteiden yhteensopimattomuuteen suhtauduttiin *Helsingin Sanomien* sivuilla monilla tavoilla. Pääkirjoituksessa näkyi, ettei Gorbatshov itsekään aina osannut tasapainoilla

¹⁷³ Luukkanen 2009, 423.

¹⁷⁴ Iivonen 2000, 517.

¹⁷⁵ Hough 1997, 270, 377. Kommunistit vahvoilla Venäjällä, Ukrainassa, Valko-Venäjällä, Kazakstanissa ja Keski-Aasiassa. Näissä 90% Neuvostoliiton väestöstä.

¹⁷⁶ Pentti Sadeniemi: Pakolla yhdessä vai ystävinä eroon?, HS 1.4.1990.

¹⁷⁷ Martti Valkonen: Häviääkö Gorbatshov taistelun Neuvostoliiton eheydestä?, HS 7.1.1990.

¹⁷⁸ Olli Kivinen: Vanhat lääkkeet eivät pure Baltiassa, HS 22.4.1990.

¹⁷⁹ Ross 2003, 18.

tavoitteidensa välillä. Toisaalta Gorbatshovista jotkut käyttivät ”demokratisoitumista väärin hyväkseen edistääkseen omia kansallismielisiä tavoitteitaan”, mutta hänestä myös ”kaikkien neuvostotasavaltojen tulisi tulevaisuudessa olla suvereenija”.¹⁸⁰

Kirjeenvaihtaja Kyösti Karvonen uskoi liittovaltion koossa pitämisen olevan Gorbatshoville hyvin tärkeää, mutta muutosvoimat vaikuttivat niin voimakkailta, ettei Gorbatshov pystyisi hallitsemaan niitä. Karvosesta ”Gorbatshovin Neuvostoliitto yrittää sitä paitsi loppuun asti välttää joutumasta itse aloittamalleen Itä-Euroopan tielle.”¹⁸¹ Vanhasta järjestelmästä ei haluttu luopua kokonaan. Toimittaja Erkki Pennasella oli hyvin samanlainen näkemys, että Gorbatshovin kohtaamat haasteet Neuvostoliiton hajoamiselle vaikuttivat liian voimakkailta hillittäviksi.¹⁸² Olli Kivisen kolumni tiivisti lehdessä yleistä näkemystä tilanteesta: ”Demokraattinen liittovaltio ilman kansojen suostumusta on mahdoton käsite, joten osavaltioiden vastahanka ei tule loppumaan.”¹⁸³ Tiivistäen Gorbatshovin uskottiin lopulta valitsevan Neuvostoliiton alueellisen yhtenäisyyden säilyttämisen, kun demokratia väistämättä murensi sitä.

Gorbatshov kuitenkin kieltäytyi pitämästä Neuvostoliittoa väkisin kasassa.¹⁸⁴ Irti pääseen kansallismielisyyden pysäyttäminen olisi onnistunut enää vain väkivallan käyttöön turvautumalla. Siitä kieltäytymistä on pidetty Gorbatshovin henkilökohtaisena vakaumuksena.¹⁸⁵ Historioitsija Vladislav M. Zubokin mukaan väkivallan käytöstä kieltäytyminen imperiumin koossa pitämiseksi oli Gorbatshovin henkilökohtaisista näkemyksistä lähtenyt linja.¹⁸⁶

Myös Neuvostoliiton suurin tasavalta Venäjä alkoi irrottautua omaksi kokonaisuudekseen. Luukkasen mukaan etenkin venäläisten kansallistunteen nouseminen oli Neuvostoliitolle ylipääsemätöntä. Tämä tapahtui Boris Jeltsinin johdolla, joka onnistui hyödyntämään venäläistä nationalismia.¹⁸⁷ Zubokin mukaan Gorbatshovin epäjohdonmukaiset talousuudistukset olivat huonontaneet Neuvostoliiton taloustilannetta, ja Jeltsin hyötyi talouskriisin separatistisille kansallisliikkeille tuomasta kannatuksesta.¹⁸⁸ Boris Jeltsin oli valittu ensimmäisissä Venäjän neuvostotasavallan parlamenttivaaleissa maaliskuussa

¹⁸⁰ Neuvostotasavaltojen aseman on muututtava, HS 28.5.1990.

¹⁸¹ Kyösti Karvonen: Palkittu perestroikan moottori on kotimaassaan kuin profeetta vieraalla maalla, HS 16.10.1990; Kyösti Karvonen: Neuvostoliitossa raskas alkutaival demokratian tiellä, HS 6.12.1990

¹⁸² Erkki Pennanen: Rauhanpalkinto myllynkiveksi, HS 18.10.1990.

¹⁸³ Olli Kivinen: Puolan tie aukeaa Neuvostoliitolle, HS 13.1.1991.

¹⁸⁴ Åslund 2007, 4; Luukkanen 2009, 419.

¹⁸⁵ Brown 1996, 308; Hough 1997, 449.

¹⁸⁶ Zubok 2007, 303–310.

¹⁸⁷ Luukkanen 2009, 426.

¹⁸⁸ Zubok 2007, 332.

1990 Sverdlovskin edustajaksi.¹⁸⁹ Toukokuussa Jeltsin nousi Venäjän neuvostotasavallan korkeimman neuvoston puheenjohtajaksi.¹⁹⁰ Tämä keväällä 1990 valittu Venäjän parlamentti, jonka johdossa Jeltsin nyt toimi, oli Anders Åslundin tulkinnan mukaan legitimi kuin vuotta aiemmin valittu Neuvostoliiton Kansanedustajain kongressi, koska se oli valittu demokraattisemmissa vaaleissa. Kesäkuussa 1990 Venäjän parlamentti antoi Venäjän suvereeniusjulistuksen ja Venäjän neuvostotasavalta julistautui itsenäiseksi. Åslundin tulkinnan mukaan tämä aloitti todellisen valtataistelun liiton ja tasavaltojen välillä.¹⁹¹ Venäjä oli muuttumassa rakenteiltaan Neuvostoliittoa demokraattisemmaksi.

Valtataistelu osoittautui erityisen edulliseksi Baltian maille, kun Jeltsin ryhtyi historioitsija Henrik Meinanderin tulkinnan mukaan taktisista syistä tukemaan niiden vapaustaitelua.¹⁹² Iivosen tulkinnan mukaan motiivina oli Gorbatshovin heikentäminen.¹⁹³ Itsenäiseksi julistautunut Venäjä solmi Baltian maiden kanssa keskinäisiä sopimuksia ja tunnusti niiden itsenäisyyden.¹⁹⁴ *Helsingin Sanomien* pääkirjoituksessa tasavaltojen omaehtoinen toiminta tulkittiin merkiksi Gorbatshovin aseman heikkenemisestä. Lehti piti tapaista yhtenä ”avainratkaisuisista kuljettaessa kohti Neuvostoliiton hajoamista.” Neuvostoliiton hajoaminen ”demokraattisen kansanliikkeen” edessä alkoi näyttää yhä todennäköisemmältä. *Helsingin Sanomat* näki itsenäistymispyrkimykset oikeutettuina ja järjestelmällisesti kritisoi Neuvostoliiton yrityksiä pyrkiä estämään tätä kehitystä. Lehden mielestä ”Pyrkimys pienempiin yksiköihin on loogista kehitystä.”¹⁹⁵

Helsingin Sanomissa julkaistiin myös puheenvuoroja, joissa pelättiin Neuvostoliiton sekasortoista hajoamista.¹⁹⁶ Pääkirjoituksessa toukokuussa 1990 Gorbatshovin toivottiin johtavan rauhallista hajoamista ja häntä verrattiin de Gaullen ja Winston Churchillin kaltaisiin suuriin valtiomiehiin, jotka olivat myös joutuneet tilanteisiin, joissa eivät olleet toivoneet valtioidensa hajoavan, mutta joiden kuvattiin hoitaneen sen ansiokkaasti.¹⁹⁷ Diplomaatin uran tehnyt vakiokolumnisti Max Jakobson kirjoitti kolumnissaan Neuvostoliiton reaalioliittisten ja ideologisten tavoitteiden ristiriidasta. Vakaus ja demokratia

¹⁸⁹ McFaul 2015, 56.

¹⁹⁰ Ross 2003, 19.

¹⁹¹ Åslund 2007, 75. Kansanedustajien kongressin vaaleissa 1989 Jeltsinistä Moskovan edustaja lähes 90%:n äänisaaliilla. Ks. Iivonen 2000, 519.

¹⁹² Meinander 2017, 291.

¹⁹³ Iivonen 2000, 528.

¹⁹⁴ Ross 2003, 19. *Helsingin Sanomissa* esim. Pentti Suominen: Jeltsiniltä suorasanainen tuki Baltian maiden itsenäisyydelle, HS 21.6.1991.

¹⁹⁵ Venäjän ja Baltian liitto, HS 31.7.1990.

¹⁹⁶ Timothy Garton Ash: Kehittykö Euroopasta tasavaltojen maanosa?, HS 16.7.1990. Kirjoittaja on brittiläinen historioitsija.; Erkki Pennanen: Vanhoilliset ovat nyt niskan päällä, HS 23.12.1990.

¹⁹⁷ Neuvottelujen aika Moskovassa, HS 19.5.1990.

eivät välttämättä olisi saavutettavissa samaan aikaan.¹⁹⁸ Aineiston perusteella näyttää selkeältä, että *Helsingin Sanomissa* päätäntävällän siirtymistä keskukselta neuvostotasavalloille pidettiin positiivisena kehityksenä ja tämän vaatimista oikeutettuna. Vastaavasti Gorbatshovin mahdollista puuttumista tilanteeseen pidettiin hyvinkin epätoivottavana, vaikka vakauden säilymisestä esitettiin joitakin huolia.

Pelätty väkivaltainen puuttuminen itsenäistymispyrkimyksiin toteutui tammikuussa 1991 niin kutsutun Vilnan verilöylyn muodossa. Se herätti epäilykset Neuvostoliiton vanhojen toimintatapojen paluuta. Vilnassa Liettuassa neuvostojoukot hyökkäsivät 13.1.1991 televisiotorniin, joka lähetti Liettuan itsenäistymistä tukevaa ohjelmaa. Tornia vartioineet aseettomat siviilit joutuivat yhteenottoon joukkojen kanssa, jolloin useat loukkaantuivat ja toistakymmentä mielenosoittajaa kuoli.¹⁹⁹ Arto Luukkasen tulkinta tapahtumista oli, että tapahtumat Liettuassa olivat turvallisuuspalvelun yritys ratkaista kansalliset levottomuudet ja pitää imperiumi koossa. Hänen tulkintansa mukaan turvallisuuspalvelu toimi keskusjohdon tietämättä tai ainakin ilman sen suoraa käskyä.²⁰⁰ Hough on sitä mieltä, että iskulla oli melko todennäköisesti Gorbatshovin hyväksyntä.²⁰¹ Brown uskoo kyseessä olleen jonkinlainen juoni Gorbatshovin pakottamiseksi voiman käyttämiseen Baltian tilanteen rauhoittamiseksi.²⁰² Varmuutta Gorbatshovin osallisuudesta tapahtumiin ei siis ole. Cameron Ross on arvioinut koko talven 1990–1991 näyttäneen siltä, että Gorbatshov olisi luopumassa demokratiasta Neuvostoliiton pelastamiseksi. Gorbatshov ei pitänyt itsenäistymispyrkimyksistä.²⁰³ Liiton hajoaminen ei kuulunut hänen demokratia-ajatukseensa.

Helsingin Sanomien reaktio Vilnan tapahtumiin oli tuomitseva. Lehden pääkirjoitus kommentoi tapahtumia tuoreeltaan todeten: ”[neuvostojohdon] ainoa tavoite on enää varmistaa liittovaltion eheys vaikka pistimin ja terrorin keinoin.”²⁰⁴ *Helsingin Sanomien* pääkirjoitus näki tapahtumat merkinä siitä, että demokratia ei juurtuisi Neuvostoliittoon. Sen sijaan Venäjän demokraattisuus näytti todennäköisemmältä. Sama pääkirjoitus asetti Neuvostoliittoa ja Venäjää vastakkain:

Selvää ei olekaan, että demokratiaa maistellut presidentti Boris Jeltsinin johtama Venäjän federaatio alistuu Gorbatshovin Neuvostoliiton

¹⁹⁸ Max Jakobson: Onko lännen syytä auttaa Neuvostoliittoa?, HS 18.6.1991.

¹⁹⁹ Althouse 2001, 303.

²⁰⁰ Luukkanen 2009, 423. Samankaltaisia tapahtumia samoihin aikoihin myös Latviassa.

²⁰¹ Hough 1997, 396.

²⁰² Brown 1996, 279.

²⁰³ Ross 2003, 19. Samaa näkemystä HS:ssa: ”Rautaisen käden odotus on sävyttänyt Moskovasta koko syksyn tulleita uutisia.” Lakia ja järjestystä Moskovaan, HS 15.12.1990.

²⁰⁴ Moskova palaa keskiaikaan, HS 14.1.1991.

väkivaltaan. Neuvostojärjestelmään ei polje vain pienten kansojen vaan myös venäläisten oikeuksia ja kansallista omaleimaisuutta.²⁰⁵

Jo aiemmin oikeutettuina pidettyjen itsenäistymispyrkimysten oikeellisuus oli edelleen vahva osa lehden kannanottoa. Tulkintani mukaan toivo demokratisoitumisprosessin jatkumisesta siirtyi *Helsingin Sanomien* teksteissä pikkuhiljaa Neuvostoliitolta Venäjän tehtäväksi. Lainauksessa tämä näkyy Gorbatshovin johtaman Neuvostoliiton kuvaamisena väkivaltaiseksi sortajaksi, kun Jeltsinin johtama Venäjä kuvataan oikeutetuksi pyrkimään tästä sorrosta eroon. Lainauksessa esiintyy myös viittaus siihen, että demokratiaa kokeilemaan päästyään ihmiset, tässä tapauksessa venäläiset, tahtoisivat ilman muuta pitää siitä kiinni. Myös esimerkiksi kirjeenvaihtaja Karvonen uskoi alkuun päässeeseen demokratian voimaan kirjoittaessaan: ”Demokratian idut ovat jo päässeet alulle eikä niitä kitketä noin vain.”²⁰⁶ Venäjän erityisasema Neuvostoliiton vastavoimana esiintyi myöhemminkin esimerkiksi vakiokolumnisti Max Jakobsonin tekstissä hänen todetessaan, että vaikka voimakkeiden käyttö ”pienien reunamaiden kurittamiseen” oli onnistunut, ei sama olisi mahdollista Venäjää tai Ukrainaa vastaan.²⁰⁷ Siksi suurimman neuvostotasavallan Venäjän nousu vanhaa järjestelmää vastaan oli erityisen merkityksellistä.

Gorbatshov itse kielsi syyllisyytensä verilöylyyn, mutta ei toisaalta myöskään toiminut sen tekijöiden tuomitsemiseksi. Tämä toimintatapa suututti kaikki, kun uudistajien mielestä kyse oli diktatuurin suuntaan siirtymisestä ja vanhoillisten mielestä turvallisuusjoukkojen jättämisestä kritiikin kohteeksi.²⁰⁸ Gorbatshov ei tuominnut verilöylyä, samalla kun Jeltsin jopa matkusti Baltiaan keskustelemaan tapahtuneesta.²⁰⁹ Länsimaissa Leffin tulinnan mukaan toiminta tuomittiin jyrkästi.²¹⁰ *Helsingin Sanomat* oli osa tätä länsimaista reaktiota. Tapauksen seurauksena Gorbatshov asemoitui kirjeenvaihtaja Karvosen näemyksen mukaan enemmän vanhoillisten puolelle vakuutettuaan pitävänsä kiinni perestroikan kommunistisesta maailmankatsomuksesta. Gorbatshov myös jatkoi hänen mielestään väärin toimivien ”demokraattien” arvostelua liittoutumisesta ”separatistien ja nationalistien” kanssa Neuvostoliittoa vastaan.²¹¹ Perestroikan ja Neuvostoliiton yhtenäisyyden välisten ristiriitojen käsittely jatkui lehdessä. Esimerkiksi *Helsingin Sanomissa* julkaistussa kolumnissa Yhdysvaltain entinen presidentti Richard Nixon totesi Gorbatshovin ristiriitaisista tavoitteista, että: ”Demokratian ja markkinatalouden edistäminen ei

²⁰⁵ Moskova palaa keskiaikaan, HS 14.1.1991.

²⁰⁶ Kyösti Karvonen: Neuvostomerkit lupaavat ”yöpakkasia”, HS 7.2.1991.

²⁰⁷ Max Jakobson: Onko lännen syytä auttaa Neuvostoliittoa?, HS 18.6.1991.

²⁰⁸ Hough 1997, 397–398.

²⁰⁹ Reddaway & Glinski 2001, 182.

²¹⁰ Leff 1999, 224.

²¹¹ Kyösti Karvonen: Gorbatshov lähti liikkeelle Kremlistä, HS 28.2.1991.

onnistu yhtä aikaa neuvostoimperiumin pelastamiseen tähtäävän viivytystaistelun kanssa.” Nixon kuvasi tasavaltojen olevan vasten tahtiaan ”kahlittuina” Neuvostoliiton yhteyteen ja piti oikeana, että eroa toivovat sen saisivat.²¹² Teksti oli linjassa lehden toimittajien kolumnien päälinjan kanssa.

Taustalla jatkuneet liittosopimusneuvottelut pyrkivät löytämään vastauksen itsenäistymispyrkimyksiin.²¹³ Uutta liittosopimusta oli neuvoteltu kesästä 1990 lähtien. Jokaisen luonnoksen kohdalla tasavallat vaativat enemmän valtaa itselleen.²¹⁴ Gorbatshov pyrki hakemaan sopimuksen neuvotteluille legitiimiyttä järjestämällä maaliskuussa 1991 kansanäänestyksen liittovaltiorakenteen säilyttämisestä. Äänestyksen tuloksena Gorbatshov periaatteessa sai tuen suunnitelmalleen, kun 76% äänestäneistä kannatti liittosopimusta. Viro, Latvia, Liettua, Moldova, Georgia ja Armenia kuitenkin boikotoivat äänestystä. Paikoitellen sopimusäänestyksen tilalla järjestettiin äänestys itsenäisyydestä. Venäjällä liittoäänestyksen yhteyteen lisättiin kysymys Venäjän presidentin viran perustamisesta.²¹⁵ *Helsingin Sanomien* Pentti Sadeniemen tuomion mukaan: ”Äänestys näytti lopulta juuri siltä, mikä se olikin: tempulta, jolla pahasti heikentynyt keskusvalta koetti saada pitävämpää otetta monikansallisesta valtiosta, joka on syvenevän poliittisen ja taloudellisen hajoamisen tilassa.”²¹⁶

Äänestyksen jälkeen liittosopimusneuvotteluja jatkettiin vain äänestykseen osallistuneiden maiden kesken. Uudessa sopimustekstissä annettiin tasavalloille mahdollisuus halutessaan erota liitosta, ja siirrettiin huomattavasti valtaa keskukselta tasavalloille.²¹⁷ Tämänkään version allekirjoitus ei ollut mitenkään itsestään selvää, vaikka sille olikin sovittu päivä.²¹⁸ Tämä sopimus tulkittiin kuitenkin kommunistisen puolueen vanhoillisten taholla entisenlaisen Neuvostoliiton lopuksi, ja sen allekirjoittamista edeltävänä päivänä alkoi Janajevin junta, vanhoillisten kommunistien vallankaappausyritys. Yritys kuitenkin epäonnistui nopeasti, kun moskovalaiset Jeltsinin johdolla asettuivat vastarintaan.²¹⁹ Leff on tulkinnut, että Gorbatshovin myöntöväisyys jatkaa liittosopimusneuvotteluja oli merkki keskusvallan heikkenemisestä, ja sellaisena vallankaappausta kiihdyttänyt

²¹² Richard Nixon: Lännen tuki vain todelliselle perestroikalle, HS 9.6.1991. Kirjoittaja oli Yhdysvaltain presidentti vuosina 1969–1974.

²¹³ Iivonen 2000, 525.

²¹⁴ Hough 1997, 393; Iivonen 2000, 526.

²¹⁵ Ross 2003, 19; Luukkanen 2009, 427.

²¹⁶ Pentti Sadeniemi: Kansanäänestys ei ratkaise yhtäkään NL:n ongelmista, HS 20.3.1991.

²¹⁷ Althouse 2001, 304; Ross 2003, 20.

²¹⁸ Hough 1997, 393.

²¹⁹ Ross 2003, 20; Kallenautio 2005, 494; Luukkanen 2009, 427; Kolstø 2014, 123.

tekijä.²²⁰ Liittosopimuksen neuvottelu nopeutti myös Hough'n mukaan Neuvostoliiton yhtenäisyyden hajoamista.²²¹

Helsingin Sanomien pääkirjoituksessa vallankaappauksen motiiviksi nostettiin vallan menettäminen toisaalta keskukselta tasavalloille ja Nkp:ltä muille puolueille. Vilnan verilöylystä tuttu ajatus demokratian makuun pääsemisestä oli jälleen käytössä: ”Kun koko jättiläisvaltakunnan asukkaat ovat jo käyttäneet vaaleissa demokraattista valtaa, ei alistaminen takaisin kyvyttömäksi tuomitun puolueen valtaan ole itsestäänselvyys.”, todettiin pääkirjoituksessa.²²² Koska vallankaappaus oli keskeyttänyt uuden liittosopimuksen etenemisen, alkoi Neuvostoliiton tulevaisuus vaikuttaa yhä epävarmemmalta. Pääkirjoitus ennusti Neuvostoliiton muuttuvan ”vastaamaan itsenäisten tasavaltojen tarpeita”.²²³ Pentti Sadeniemi kirjoitti kolumnissaan:

Vanha Neuvostoliitto on ollut demokratian kanssa yhteismitaton valtiorakennelma. Jos demokratia saa Venäjällä kunnollisen jalansijan, pakkoliittoa myös balttien kanssa rupeaa olemaan yhä vaikeampi perustella.²²⁴

Itsenäistymispyrkimysten oikeellisuus ja Venäjän rooli kehityksen johtajana olivat ennenkin *Helsingin Sanomissa* näkyneitä kantoja, joiden ilmaisemista kaappausyritys vahvisti. Venäjän roolin nouseminen oli seurausta sen toiminnasta; Venäjä oli järjestänyt demokraattisempia vaaleja ja muuttunut Anders Åslundin tulkinnan mukaan Neuvostoliittoa legitiimimmäksi demokratisoituessaan nopeammin.²²⁵ Samaan aikaan Neuvostoliitolla oli selässään koko sen historian taakka.

Yhtenäisyyden katoaminen tapahtui alueellisen kehityksen kanssa rinnakkain myös poliittisten ryhmittymien tasolla. Vallankaappausyrityksen jälkeen valtaan pääsivät uudistusmieliset voimat vanhoillisten koettua kaappauksessa tappion. Tilanne kaappauksen jälkeen vaikutti Kyösti Karvosesta sekasortoiselta. Hän pelkäsi valtaan päässeiden ”radikaalis-demokraattisten” voimien saattavan menettää tilaisuutensa sisäisen hajanaisuutensa vuoksi. Karvosesta riskinä oli, että omien etujen ajaminen menisi tarpeellisen ”demokratian lujittamisen edelle.”²²⁶ Karvonen pelkäsi oikeiden ongelmien jäävän ratkaisematta, kun demokraattiset voimat keskittyivät kiistelemään keskenään. Hän piti hyvänä

²²⁰ Leff 1999, 224.

²²¹ Hough 1997, 375.

²²² Vanhoillisten kaappaushanke, HS 20.8.1991.

²²³ Vauhtia vallankumoukseen, HS 23.8.1991.

²²⁴ Pentti Sadeniemi: Harrastelijamainen kaappausyritys mullisti NL:oa, HS 22.8.1991.

²²⁵ Åslund 2007, 4.

²²⁶ Kyösti Karvonen: N-liitto palaa kumouksen jälkeen karuun arkeen, HS 13.9.1991.

esimerkkinä Venäjän parlamentissa tapahtunutta syömälakkoa.²²⁷ Myös Venäjän demokraatteja tutkinut Alexander Lukin on tuonut esiin, ettei heidän keskuudessaan ollut yksimielisyyttä.²²⁸ Myös Gorbatsšov esitettiin lehdessä puhumassa demokraattien keskinäisen eripurana vahingollisuudesta. Lokakuun lopussa 1991 Gorbatsšov oli jo ehtinyt kirjoittaa kirjan vallankaappausyrityksestä, josta *Helsingin Sanomat* julkaisi katkelman Maailman kynät -kolumnipaikalla. Katkelmassa Gorbatsšov kirjoitti kuinka demokraattien keskinäiset ”poliittiset taistelut ovat paras lahja niille, jotka vastustavat muutoksia maassa.” Lehteen valitussa katkelmassa Gorbatsšov:n näkemys oli, että vallankaappaus oli seurausta demokraattien epäonnistumisista uudistusten toteuttamisessa ja yhteisen linjan löytämisessä.²²⁹

Venäjän poliittisen kentän hajanaisuus johtui Roberto DiQuiricon mukaan siitä, että yhteiskunnallisen keskustelun oltua kiellettyä pitkään, ei ollut olemassa valmiita ryhmittymiä tai jakolinjoja, joista olisi voinut muotoutua puolueita. Lisäksi hitaasti syntyvien puolueiden toiminnassa näkyi se, ettei niillä ollut kokemusta monipuoluejärjestelmässä toimimisesta. Presidenttivaltainen järjestelmä ja jatkuva vallan keskittäminen heikensi DiQuiricon mukaan puolueita entisestään.²³⁰ Hough on korostanut hajanaisuuteen vaikuttaneen sen, että Gorbatsšov lopetti kommunistipuolueen ennen kuin sille oli ehtinyt syntyä korvaavia toimijoita. Muutos lähti toteutumaan ilman sen ohjaamiseen tarvittavia toimijoita.²³¹

Gorbatsšov oli helmikuussa 1990 tehnyt Neuvostoliiton kommunistisen puolueen keskuskomitean kokouksessa aloitteen kommunistisen puolueen erityisaseman purkamisesta eli käytännössä monipuoluejärjestelmään siirtymisestä. Keväällä 1990 perustuslain kuudetta pykälää muutettiin keskuskomitean päätöksen mukaisesti, ja kommunistiselta puolueelta poistettiin sen monopoliaseman.²³² Gorbatsšov:n *Helsingin Sanomien* välittämä näkemys Nkp:n muuttuvasta asemasta oli, että puolue jatkaisi johtoasemaan pyrkimistä,

²²⁷ Kyösti Karvonen: Venäjän demokraatit nahistelevat, HS 20.9.1991.

²²⁸ Lukin 2000, 2–3.

²²⁹ Mihail Gorbatsšov: Ulkomaiden tuki oli tarpeen N-liiton vallankaappajia vastaan, HS 31.10.1991. Gorbatsšov:n teos: Elokuun kaappaus: Totuus ja opetukset.

²³⁰ Di Quirico 2011, 438. Puoluekenttä eli koko ajan, eikä toimivaa puoluejärjestelmää syntynyt. Ks. myös Iivonen 2000, 524.

²³¹ Hough 1997, 271–272.

²³² Luukkanen 2009, 424; McFaul 2015, 56. Korkeimman neuvoston päätös 7.2.1990. Kongressi äänesti 13.3.1990.

mutta nyt demokraattisin keinoin.²³³ *Helsingin Sanomissa* monipuoluejärjestelmään siirtymisen uskottiin tapahtuneen Gorbatshovin siunauksella.²³⁴

Nkp oli toiminut pitkään sisäisesti hajautuneessa tilassa. Tilanne oli ollut monimutkainen, kun poliitikot saattoivat kuulua pitkään kommunistiseen puolueeseen, ja samaan aikaan johonkin uuteen poliittiseen ryhmittymään, joiden syntyä poliittisen keskustelun vapautuminen oli edistänyt. *Helsingin Sanomissa* esimerkiksi toimittaja Sole Lahtinen nimitti eri osapuolia puolueen sisällä ”demokraattiseksi ryhmäksi” ja ”marxilaiseksi ryhmäksi”.²³⁵ Toimittaja Kaija Virran kirjoittamassa uutisessa Leningradin kaupungin neuvoston jäsen Anatoli Golov kommentoi demokraattisten voimien olevan ”kuin käsi, jonka kaikki sormet osoittavat eri suuntiin; siitä ei ole saatu puristetuksi nyrkkiä”.²³⁶ Demokraattisten voimien yhdistymisen merkitys demokratisoitumisen jatkon turvaamiseksi oli lehdessä esillä.²³⁷ Demokraattisten voimien sisäisestä hajaannuksesta tuli *Helsingin Sanomissa* tuttu aihe.

Gorbatshovin uudistuspolitiikka jakoi puoluetta, jossa perinteiset marxistit vastustivat uutta suuntaa kiivaasti. Samaan aikaan radikaaleimpia uudistuksia kannattaneet alkoivat siirtyä Jeltsinin ja Demokraattisen Venäjän taakse. Gorbatshov jäi tasapainoilemaan näiden kahden leirin väliin.²³⁸ Boris Jeltsin erosi kommunistisesta puolueesta puolueen 28. puoluekokouksessa heinäkuussa 1990, eli Venäjän neuvostotasavallan itsenäistymisjulistuksen jälkeen. *Helsingin Sanomien* mukaan Jeltsinin mukana puolueesta lähti muita ”demokraattisen ohjelman kannattajia”, joita yhdisti positiivinen suhtautuminen Venäjän suunniteltuun talousuudistukseen ja ”radikaaliin perestroikaan”.²³⁹ Jeltsiniä tukevaa ryhmittymää nimitettiin Demokraattiseksi Venäjäksi, jota kuvattiin lehdessä esimerkiksi ”Neuvostoliiton radikaalien kattojärjestöksi”.²⁴⁰ *Helsingin Sanomat* julkaisi Jeltsinin puheen maaliskuulta 1991, jossa hän keräsi tukea puolueen perustamiseksi. Puheesta näkyy, kuinka Jeltsin esitti Neuvostoliiton hajoamiseen:

²³³ Kyösti Karvonen: Neuvostopuolue luopumassa yksinvallasta, HS 6.2.1990; Gorbatshov lujitti asemaansa johtajana, HS 14.3.1990.

²³⁴ Martti Valkonen: Gorbatshovin tuki uudelle oppositiolle, HS 3.7.1991; Kaija Virta: ”Luokkataistelun ja vallankumousten aika on ohitse”, HS 24.7.1991.

²³⁵ Sole Lahtinen: Uudistusmieliset haluavat Nkp:n hajoavan puolueiksi, HS 4.7.1990.

²³⁶ Kaija Virta: Muutokset etenevät hitaasti Leningradissa, HS 14.11.1990. Myös ”liberaali” ja ”rauha ja solidaarisuus”.

²³⁷ Jegor Hakovlev: Edessä on kaaos ja anarkia, HS 6.1.1991. Hakovlev on venäläinen journalisti.; Martti Valkonen: N-liiton puoluelaiton uudistuu, HS 2.7.1991.

²³⁸ Kangaspuro 2012, 20, 26–28.

²³⁹ Sole Lahtinen: Moskovan puoluekokous arvioitiin Gorbatshovin linja erävoitoksi, HS 14.7.1990.

²⁴⁰ Leo Pugin: Gorbatshov siirsi Moskovan järjestyksen sisäministeriölle, HS 27.3.1991.

Meitä syytetään liiton hajoamisesta. Kuka hajotti sen, kuka työnsi ulos seitsemän tasavaltaa? Demokraatit? Venäjän parlamentti? Sen johto? Venäjän hallitus? Ne työnsi ulos presidentti [Gorbatshev] politiikallaan. Emme tarvitse sellaista liittoa kuin se on nyt...²⁴¹

Helsingin Sanomien päätös julkaista puheen käänös kertoo siitä, että Jeltsinin viesti koettiin niin merkittäväksi, että juuri sille annettiin näkyvyyttä. Jeltsinin puheen sanoma sopii lehdessä muutoinkin näkyneeseen ajatukseen siitä, että Neuvostoliitto oli valtioiden pakkoliittona hajoamassa omaan mahdottomuuteensa, ja Venäjällä oli oikeutettu ja merkittävä rooli sen irtautuessa tästä liitosta. Peter J.S. Duncanin tulkinnan mukaan Jeltsinin ja demokraattien pyrkimys Venäjän itsenäistymiseen liittyi haluun nopeuttaa poliittisia ja taloudellisia uudistuksia, eikä niinkään haluun lopettaa Neuvostoliitto. Hänen mielestään venäläiset identifioituivat edelleen Neuvostoliittoon eivätkä Venäjään.²⁴²

Neuvostoliitto lakkasi olemasta 25.12.1991. Vuoden 1992 alusta sen korvasi Itsenäisten valtioiden yhteisö, joka perustettiin Venäjän, Valko-Venäjän ja Ukrainan tekemällä sopimuksella, ilman liittovaltion osallisuutta.²⁴³ Kallenaution tulkinnan mukaan Neuvostoliitto hajosi keskushallinnon ja talouden heikkenemiseen, sekä nationalismiin nousuun.²⁴⁴ Cameron Ross on korostanut Venäjän itsenäistymisen merkitystä kehityksen nopeudelle.²⁴⁵ Jyrki Iivonen puolestaan pitää Baltian maiden kansallisten liikkeiden radikalisoitumista vuosina 1989–1990 yhtenä ratkaisevasti Neuvostoliiton hajoamiseen vaikuttaneista tekijöistä.²⁴⁶ Hough'n mukaan pohjimmiltaan hajoamisessa oli kysymys siitä, että eliitti oli lakannut uskomasta järjestelmään. Tämän lisäksi Gorbatshev toimi tavalla, joka entisestään kiihdytti hajoamista.²⁴⁷ Brownin tulkinnan mukaan kansalliset ongelmat tekivät demokraattisen Neuvostoliiton käytännössä mahdottomaksi.²⁴⁸

Helsingin Sanomissa demokratialla oli vankka sija Neuvostoliiton lopun syitä selostettaessa. Moskovan kirjeenvaihtajaksi vuonna 1991 siirtyneen Martti Valkosen mukaan Neuvostoliiton lopusta sopiminen rauhallisesti vahvisti ”edustuksellisen demokratian voiton totalitarismista.”²⁴⁹ Olli Kivisellä ja Pentti Sadeniemellä oli hyvin samanlaiset tulkinnat Neuvostoliiton loppuun johtaneista syistä. Kivinen uskoi Gorbatshevin pyrkineen korjaamaan kommunistista järjestelmää, eikä korvaamaan sitä demokratialla. Kivisestä

²⁴¹ Kyösti Karvonen: ”Julistamme sodan johdolle, joka vetää meitä suohon”, HS 12.3.1991.

²⁴² Duncan 2005, 284.

²⁴³ Leff 1999, 225; Luukkanen 2009, 436.

²⁴⁴ Kallenautio 2005, 478.

²⁴⁵ Ross 2003, 19–20.

²⁴⁶ Iivonen 2000, 517.

²⁴⁷ Hough 1997, 15–16.

²⁴⁸ Brown 1996, 252.

²⁴⁹ Martti Valkonen: Neuvostomaa siirtyy demokratian sääntöihin, HS 18.12.1991.

sosialismi epäonnistui talouden vuoksi ja liittovaltion yhtenäisyys ei kestänyt demokratiaa. Hän kirjoitti:

imperiumin väkisin koossa pitäminen kaatui myös demokratiaan. Kansanvalta ja pakkoliitto ovat toisensa pois sulkevat asiat. Jos omilleen haluaville ihmisille annat kansanvallan, he lähtevät omille teilleen.²⁵⁰

Sadeniemi toisti saman ajatuksen: ”Neuvostoliitossa monikansallinen liittovaltio ja demokratia eivät sietäneet toisiaan”. Kivisestä poiketen Sadeniemi uskoi Gorbatshovin tavoitelleen todella demokratiaa, mutta hän ei ollut osannut arvioida sen vaikuttavan maan yhtenäisyyteen. ”Demokratiaan kuuluu kuitenkin poliittinen vapaus. [--] Demokratian ja kansallistunteen liittoa ei voida estää”²⁵¹, totesi Sadeniemi. Ideologisempiin teemoihin aiemminkin²⁵² keskittynyt Sadeniemi pohti loppuvuodesta 1991 Neuvostoliittoa koossa pitänyttä voimaa. Hän uskoi kommunismin ja puoluevallan olleen liiton liimaa, jotka olivat korvautuneet demokratialla ja kansallisuusmielisyysdellä tuntuvin seurauksin.²⁵³

Teoria demokratisoitumisen hajottavasta vaikutuksesta monikansallisissa, federatiivisissa valtioissa on esitetty myös tutkimuksessa. Valtiotieteilijä Carol Skalnik Leff on esittänyt, että demokratisoituessaan monikansalliset, federatiiviset valtiot yleensä hajoavat. Tämä johtuu siitä, että federatiivisissa valtioissa demokraattinen avautuminen voi tuottaa kilpailevia poliittisia areenoja yhden yhtenäisen tilalle. Kommunistisen järjestelmän väistyessä esiin nousivat erityisesti etniset jännitteet. Keskuksen menettäessä valtaansa aloitteellisuus järjestelmän uudistamisessa siirtyy tasavalloille.²⁵⁴ Neuvostoliiton tilanteessa aloitteellisuus tosiaan siirtyi tasavalloille viimeistään niiden päättäessä liiton purkamisesta. Luukkasen tulkinta Neuvostoliiton lopusta on Leffin teorian kanssa samansuuntainen. Hänestä demokratia aiheutti Neuvostoliiton hajoamisen, koska avoin poliittinen keskustelu mursi neuvostojärjestelmän perustan, minkä seurauksena keskusjohtoinen imperiumi hajosi useiksi itsenäisiksi alueiksi.²⁵⁵

Helsingin Sanomien linjan mukaan kansojen itsemääräämisoikeus oli demokratian ytimessä. Neuvostoliiton kommunistisen puolueen vallan hajauttaminen ja alueiden itsenäistyminen näyttäytyivät molemmat aineistossa demokratian seurauksina. *Helsingin*

²⁵⁰ Olli Kivinen: Rauhan miehen sädekehä pysyy, HS 15.12.1991.

²⁵¹ Pentti Sadeniemi: Todellisuus hylkäsi Gorbatshovin, HS 27.12.1991.

²⁵² Edellisessä luvussa käsitelty demokratian roolia kommunistisen puolueen ideologiassa. Myös: Pentti Sadeniemi: Eliittipuolue uhmaa omaa historiaansa, HS 7.2.1990. Neuvostoliiton erikoistehtävä kommunismin rakentaminen. Demokratiaan siirtyminen poistaisi tämän tehtävän.

²⁵³ Pentti Sadeniemi: Edessä häämöttää monien vaarojen täyttämä polku, HS 3.9.1991; Pentti Sadeniemi: Todellisuus hylkäsi Gorbatshovin, HS 27.12.1991.

²⁵⁴ Leff 1999, 206–208.

²⁵⁵ Luukkanen 2009, 416, 425, 438.

Sanomista välittyi näkemys, että hajoaminen oli oikein ja demokratisoitumisen looginen seuraus. Demokraateista toivottiin kehitystä jatkavaa voimaa, minkä vuoksi demokraateiksi nimitetyn joukon hajanaisuus aiheutti huolta ja oli aineistossa paljon esillä. Yhtenäisyyden katoaminen alueellisesti ja ajattelun tasolla tarkoitti suuria muutoksia aiemmin molemmissa mielissä keskitetysti johdetulle valtiolle.

Demokratia yhdistyi lehden sivuilla yhä vahvemmin Venäjään Neuvostoliiton sijaan. Perestroikan demokratisoinnista oli päädytty siihen, ettei demokratiaa ja Neuvostoliittoa pidetty keskenään yhteensopivina. Neuvostoliiton säilymisestä entisellään ja demokratian toteutumisesta tuli toisensa pois sulkevia skenaarioita. Gorbatshovin käsitys demokratian toteutumisesta Neuvostoliitossa osoittautui käytännössä kestäättömäksi. Neuvostoliitto-kuva muuttui vanhoillisemmaksi ja taantumukseen taipuvaiseksi. Toisaalta toivo oli yhä enemmän Venäjässä.

3. Gorby-maniasta Boris-kuumeeseen

3.1 Demokratian takuumiehet

Demokratian määritelmien ja vaikutusten ohella aineistossa viitattiin toistuvasti siihen, kenen harteilla demokratiakehityksen jatko oli. Tämä tehtävä oli vuorotellen demokratian takuumiehillä Mihail Gorbatshovilla ja Boris Jeltsinillä. Sekä Neuvostoliiton että Venäjän kohdalla nousi aineistosta esille sen toistelu, että maat olivat demokratiaperinteen puuttuessa tottuneet vahvoin johtajiin.²⁵⁶ Esimerkiksi voi nostaa vaikkapa Kyösti Karvosen kirjoituksen, jossa hän totesi demokratian tien olevan vaikea ”sillä etenkin Venäjällä anarkian vaihtoehto on historiallisesti ollut kova komento.”²⁵⁷ Vahva johtajuus oli kuitenkin itsessään ristiriidassa demokratian kanssa. Siksi johtajan suosion tai arvioiden hänestä muuttuessa myös demokratian tulevaisuus näyttäytyi heti erilaisessa valossa. Tässä luvussa käsitelen tätä *Helsingin Sanomissa* toistuvaa mallia demokratiakehityksen kuvailussa ja arvioinnissa.

Koko luvun otsikkoon *Helsingin Sanomien* sivuilta nostetut Gorby-mania ja Boris-kuume tiivistävät jo sanoina sitä, kuinka innokkaasti molempiin johtajiin suhtauduttiin.²⁵⁸ Myös Mary Elise Sarotte mainitsee gorbymanian, joka oli hänen mukaansa vallannut lännen vuoden 1989 Itä-Euroopan muutosten seurauksena.²⁵⁹ Ensimmäisenä demokratian edistäjän viitta oli Gorbatshovin harteilla. Hän oli perestroikan myötä puhunut demokratian edistämisestä ja siirtynyt yhä länsimaisempaan tulkintaan siitä. Esimerkiksi kommunistisen puolueen erityisaseman purkaminen ja vapaisiin vaaleihin siirtyminen Neuvostoliitossa olivat nostaneet hänen mainettaan demokratian edistäjänä.²⁶⁰ Esko Salmisen mukaan Gorbatshov nousi Suomessakin nopeasti tiedotusvälineiden suosioon, ja hänen kuvaansa lehdistössä leimasivat länsimaita miellyttävän piirteet. Gorbatshovin kohdalla erityistä olikin se, että vaikka häntä olisi glasnostin ansiosta voinut arvotella lehdistössä huomattavasti aiempia Neuvostoliiton johtajia enemmän, lehdet suhtautuivat häneen hyväksyvästi ja kielteinen kirjoittelu jäi vähäiseksi tästä syystä.²⁶¹

²⁵⁶ Sole Lahtinen: Uudistusmieliset haluavat Nkp:n hajoavan puolueiksi, HS 4.7.1990; Jukka Luoma: Saksan nousu antaa toivoa Neuvostoliitollekin, HS 25.9.1990; Kyösti Karvonen: Palkittu perestroikan moottori on kotimaassaan kuin profeetta vieraalla maalla, HS 16.10.1990; Matti Klemola: Venäjän aatteiden uusi nousu, HS 18.8.1991; Leena Hietanen: Marx tai Lenin eivät ole syyppäitä Venäjän kohtaloon, HS 28.10.1991.

²⁵⁷ Kyösti Karvonen: Neuvostoliitossa raskas alkutaival demokratian tiellä, HS 6.12.1990.

²⁵⁸ Käytetty esim. Olli Kivinen: Gorba-väsytys kasvaa lännessä, HS 9.6.1991; Pentti Suominen: Jeltsiniltä suorasanaisten tuki Baltian maiden itsenäisyydelle, HS 21.6.1991.

²⁵⁹ Sarotte 2009, 12.

²⁶⁰ Althouse 2001, 299.

²⁶¹ Salminen 1996, 205–207.

Helsingin Sanomissa Gorbatshovin johtajuus korostui erityisesti Yhdysvaltain presidenttien kommenteissa. He olivat linjakkaasti tukemassa Neuvostoliiton uudistuspolitiikkaa ja johtajaa, joka vei sitä eteenpäin.²⁶² *Helsingin Sanomat* julkaisi ajoittain myös kolumneja entisiltä presidenteiltä. Esimerkiksi Ronald Reagan esitti kolumnissaan näkemyksensä Neuvostoliiton siirtymisestä kohti markkinataloutta ja demokratiaa. Reaganin näkemyksen mukaan ”Muutoksen pohjana täytyy olla Gorbatshovin johtajuus ja kansan tahto.”²⁶³ Johtajan vastuuta korostanut esimerkki kuvaa hyvin tilanteen kommentointia. Vladislav Zubok on tulkinnut, että ainakin Yhdysvaltain istuva presidentti vuosina 1989–1993 George H. W. Bush ja häntä edeltänyt Reagan luottivat Gorbatshoviin henkilökohtaisesti ja pitivät perestroikan jatkumista Gorbatshoviin sidottuna.²⁶⁴

Vastuuta muutoksen toteuttamisesta asetettiin Gorbatshovin hartioille myös *Helsingin Sanomien* pääkirjoituksissa. ”Vuosikymmenen suurimmaksi valtiomieheksi lännessä arvioidun Gorbatshovin tavoite on muuttaa Neuvostoliitto stalinistisesta imperiumista demokraattiseksi oikeusvaltioksi”²⁶⁵, totesi pääkirjoitus tammikuussa 1990. Asia esitettiin kuin Gorbatshov olisi tekemässä työtä yksin. Vuosikymmenen suurin valtiomies kuvaa myös tittelinä Gorbatshovin lännessä vuonna 1990 nauttimaa arvovaltaa. Kylmän sodan päättäminen teki Gorbatshovista suosituksen lännessä, mutta kotipuolella suosio ei ollut yhtä kestävä.²⁶⁶ Brownin mukaan Gorbatshovin suosio lännessä kasvoi alkuvuoteen 1990 saakka etenkin Itä-Euroopan vapautumisen myötä. Kotimaassa suosio alkoi jo kääntyä tuolloin laskuun talouden ja etnisten ongelmien vuoksi.²⁶⁷ Länsimaiset poliitikot arvostivat Gorbatshovin uudistusten kokoluokkaa, mutta julkisuudessa Gorbatshov alettiin Vilnan verilöylyn jälkeen nähdä kehityksen esteenä.²⁶⁸ Kesän 1990 aikana demokraattinen liike alkoi siirtyä Gorbatshovin leiristä Jeltsinin taakse.²⁶⁹

Gorbatshovin ongelmaksi alkoi kuitenkin muodostua uudistusten tehokkaan edistämisen ja riittävän demokraattisilta vaikuttavien toimintatapojen yhteensopimattomuus. Gorbatshov keskitti valtaa itselleen, ja vuonna 1990 Neuvostoliiton presidentillä oli jo huomattavia valtaoikeuksia.²⁷⁰ *Helsingin Sanomat* tulkitsi Gorbatshovin menneen ajoittain liian

²⁶² Maisa Salo: Bush varoitti seurauksista kansainvälisiin suhteisiin, HS 20.8.1991.

²⁶³ Ronald Reagan: USA voisi tarjota Neuvostoliitolle muutakin kuin rohkaisua, HS 29.6.1990.

²⁶⁴ Zubok 2007, 324–328. Ronald Reagan toimi Yhdysvaltain presidenttinä 1981–1989, jolloin Bush oli hänen varapresidenttinsä.

²⁶⁵ Imperiumin kriisi syvenee, HS 16.1.1990.

²⁶⁶ Zubok 2007, 330.

²⁶⁷ Brown 1996, 5; Hough 1997, 273.

²⁶⁸ Brown 1996, 6–7.

²⁶⁹ Brown 1996, 6; Reddaway & Glinski 2001, 222.

²⁷⁰ Luukkanen 2009, 427.

pitkälle johtajuuttaan vahvistaessaan. Keväällä 1990 hän oli nimittämässä itseään itse luomaansa asemaan Neuvostoliiton presidentiksi. Kirjeenvaihtaja Kyösti Karvonen arvosteli toimintatapaa huonoksi ”jopa tšekäläisen demokratisoinnin saati sitten länsimaisen demokratiakäsityksen raameihin”. Suurin ongelma oli hänestä demokraattisen perinteen puuttuminen, se ettei vahvalla johtajalla ollut vahtikoiraa.²⁷¹ Erilaisiin demokratiakäsityksiin viittaaminen voidaan tulkita siten, että Gorbatshoville olisi voitu sallia hieman suurempia vapauksia demokratiaa kohti kuljettaessa. Presidentiksi nimittäytyessään Gorbatshovin kuitenkin tulkittiin ottaneen liikaa vapauksia. Gorbatshovia saatettiin nimittää pääkirjoituksissa ”diktatorisin valtuuksin varustetuksi”²⁷², tai todeta älymystön kyllästyneen hänen ”yksinvaltaisiin otteisiinsa”²⁷³. Esimerkiksi historioitsija Vladislav M. Zubok on pitänyt Gorbatshovin yhtenä suurena virheenä sitä, ettei hän koskaan asettunut ehdolle vaaleissa, eikä näin ikinä legitimoinut valta-asemaansa itse luomassaan uudessa järjestelmässä.²⁷⁴ Hough on pitänyt todennäköisenä, että Gorbatshov olisi tuolloin voittanut presidentinvaalit. Hänen ainoa merkittävä vastustajansa olisi ollut Jeltsin, joka venäläisenä nationalistina olisi hävinnyt koko liittovaltion vaaleissa. Muiden tasavaltojen lisäksi Gorbatshovilla oli hyvä kannatus Venäjän maaseudulla.²⁷⁵ Vaalien kautta presidentiksi nouseminen olisi muuttanut Gorbatshovin demokraattisesti valituksi johtajaksi.

Gorbatshoviin suhtautumisen osalta lehti ei näyttäytynyt yksimielisenä vaan *Helsingin Sanomissa* esiintyi myös Gorbatshovia ymmärtäviä näkemyksiä. Silloin perusteluna toistettiin, että demokraattisten keinojen ollessa liian heikkoja, pidettiin vahvaa johtajuutta ainoana keinona uudistusten jatkamiseksi. Toimittaja Martti Valkonen kuvaili tällaista hänen nähdäkseen lännessä yleistä näkemystä:

Lännessä ei Gorbatshovin aseman heikkenemistä haluta havaita. Läntiset poliitikot otaksuvat, että vain hänen johdollaan Neuvostoliitto voi demokratisoitua, uudistua, omaksua markkinatalouden ja muuttua oikeusvaltioksi. Läntisen ajatuksenjuoksun mukaan vaihtoehtoina on vain joko Gorbatshov tai paluu stalinismiin.²⁷⁶

Lainauksesta ilmenee, että Neuvostoliiton tilanteeseen perehtyneille Gorbatshovin aseman heikkeneminen oli jo 1990 ilmeistä. Gorbatshovia pidettiin kuitenkin

²⁷¹ Kyösti Karvonen: Presidenttipeli Kremlin tapaan, HS 4.3.1990.

²⁷² Venäjän ja Baltian liitto, HS 31.7.1990.

²⁷³ Kriisivuikko Moskovassa, HS 28.3.1991.

²⁷⁴ Zubok 2007, 331. Ks. myös Luukkanen 2009, 426; McFaul 2015, 88–89.

²⁷⁵ Hough 1997, 152, 270.

²⁷⁶ Martti Valkonen: Gorbatshovin kannatus vähentynyt jyrkästi, HS 7.7.1990.

korvaamattomana demokratiakehityksen jatkumisen kannalta, vaikka hänen toimiaan arvosteltiin jonkin verran.

Myös toimittaja Erkki Pennanen erottui aineistossa Gorbatshovin vaikean tilanteen ymmärtäjänä. Hän vertasi tapaa, jolla Gorbatshov valitutti itsensä Neuvostoliiton presidentiksi, länsimaisiin käytäntöihin, huomauttaen ettei suora kansanvaali ollut missään itseltään selvä presidentin valintatapa²⁷⁷. Neuvostoliiton tilanteessa Pennanen arvioi demokratialle asetettavan liian suuria vaatimuksia.²⁷⁸ Pennanen näki Gorbatshovin olevan vaikeassa vaatimusten ristitulessa: toisaalta häneltä odotettiin tehokkaita toimia ja toisaalta demokraattisia toimintatapoja.²⁷⁹ Pennanen verrattain ymmärtäväisestä suhtautumisesta Neuvostoliittoa ja Venäjään ovat yleisesti maininneet Esa Seppänen ja päätoimittaja Virkkunen.²⁸⁰

Gorbatshoviin suhtautumisessa tapahtui *Helsingin Sanomissa* muutos tammikuussa 1991 Vilnan verilöylyn seurauksena, kun neuvostojoukkojen hyökkäys Liettuan itsenäistymisen kannattajia vastaan johti henkilövahinkoihin.²⁸¹ Gorbatshov ei tuominnut tapahtunutta, mikä melko lailla päätti positiiviset arviot hänestä. Myös arviot Neuvostoliiton demokratiatilanteesta ja sen tulevaisuudesta synkistyivät välittömästi.²⁸² Pian Gorbatshovin tulkittiin jopa vaihtaneen kokonaan puolta. ”Gorbatshov taistelee kiihkeästi demokraattisesti valittuja kansanedustuslaitoksia vastaan, vaikka hän pari vuotta sitten edisti vielä innostuneesti kansanvaltaa.”²⁸³, todettiin pääkirjoituksessa helmikuussa 1991. Toisaalta tilannetta selitettiin myös Gorbatshovin aseman liiallisella heikkenemisellä ja kommunistisen puolueen vanhoillisen siiven pääsemisellä niskan päälle.²⁸⁴

Gorbatshovin menettäessä demokratian takuumiehen rooliaan, oli sen perijä jo valmiina. Boris Jeltsin oli rakentanut mainettaan demokraattisesti valittuna johtaja jo jonkin aikaa.²⁸⁵ Hän myös, toisin kuin Gorbatshov, selkeästi tuomitsi Neuvostoliiton toimet

²⁷⁷ Suomen presidentti valittiin ensimmäisen kerran suoralla kansanvaalilla 1994. Tätä ennen käytössä oli valitsijamiesmenettely.

²⁷⁸ Erkki Pennanen: Vieläkö uskoa Gorbatshoviin, HS 2.4.1990.

²⁷⁹ Erkki Pennanen: Rauhanpalkinto myllynkiveksi, HS 18.10.1990.

²⁸⁰ Seppänen 2012, 336; Virkkunen 2013, 97.

²⁸¹ Althouse 2001, 303.

²⁸² Moskova palaa keskiaikaan, HS 14.1.1991; Olli Kivinen: Kuka yrittää sammuttaa liekin?, HS 14.1.1991; Oleg Gordievskij: Vanhoillisten vastaisku, HS 20.1.1991; Moskova palaa terroriin, HS 22.1.1991.

²⁸³ Gorbatshovin onneton vaaliseikkailu, HS 9.2.1991.

²⁸⁴ Oleg Gordievskij: Vanhoillisten vastaisku, HS 20.1.1991. Kirjoittaja on länteen 1985 loikannut entinen KGB:n eversti, kaksoisagentti ja myöhemmin Britannian ja USA:n poliittinen neuvonantaja.

²⁸⁵ Althouse 2001, 304–306. Myös Luukkanen 2009, 427.

Baltiassa.²⁸⁶ Maaliskuussa 1991 *Helsingin Sanomat* julkaisi pääkohtia Jeltsinin puheesta, jossa hän nosti itseään demokratian suojelijaksi ja syytti perestroikan demokraattisuutta valheelliseksi.

Monet valittiin demokraattien iskulauseiden alla, mutta hengessä he ovat demokratian pettureita. [--] Kuusi vuotta olimme kaikki vakuuttuneita, että tuhoamme (vanhan) järjestelmän, että teemme demokraattisia uudistuksia. Se paljastui valheeksi. Meitä petettiin. Meidän on nyt nähtävä, että se oli valhetta ja mentävä omaa tietämme, ei sen perestroikan, jota on ollut etenkin viime vuosina.²⁸⁷

Puheen perusteella Jeltsinin voi päätellä asemoineen itseään ”oikeaksi” demokraatiksi, vastakohtaksi Gorbatshoville, joka oli hänestä puhunut demokratiasta, mutta ei ollut halunnut toteuttaa sitä. Puhe oli muotoiltu vastakkainasettelun varaan, ja se pyrki nostattamaan henkeä Jeltsinin oman puolueen perustamiseksi. Yhdistettynä Gorbatshovin aseman rapautumiseen Jeltsinillä oli hyvä tilaisuus esittää itseään demokraattisena vaihtoehtona. Jeltsinin retoriikkaa tutkinut Matthew D. Althouse uskoo Jeltsinin asettuneen tarkoituksella vastustamaan Gorbatshovia. Althousen mukaan Jeltsinillä oli taito lukea tilannetta ja muokata viestiään siihen sopivaksi, mikä oli osasyynä hänen menestykseensä.²⁸⁸ Duncan on esittänyt Jeltsinin varsinaisena tavoitteena olleen poliittisten ja taloudellisten uudistusten nopeuttaminen, mihin keskusvallan vastustaminen vaikutti parhaalta keinolta.²⁸⁹ Gorbatshovin ja Jeltsinin välisissä suhteissa Gorbatshov oli taipuvaisempi tavoittelemaan kompromisseja, kun Jeltsin tavoitteli henkilökohtaisia poliittisia voittoja.²⁹⁰ Brown on tulkinnut Jeltsinin olleen kiinnostunut henkilökohtaisen valtansa maksimoimisesta. Siksi hän myötävaikuttanut Neuvostoliiton kaatumiseen itsenäistymispyrkimyksiä tukemalla. Liittovaltion kaataminen oli keino ajaa radikaalimpia uudistuksia ja syrjäyttää Gorbatshov, joka oli periaatteessa ylemmässä asemassa.²⁹¹

Samalla kun Gorbatshov ei koskaan mittauttanut suosiotaan suoraan vaaleissa, oli valinta Venäjän presidentiksi kesäkuussa 1991 Jeltsinin kolmas vaalivoitto kolmessa vuodessa.²⁹² Jeltsinin suosio perustui venäläisen kansallistunteen voimistumiseen ja

²⁸⁶ Jeltsinin haaste Gorbatshoville, HS 15.1.1991; Kyösti Karvonen: Jeltsin Baltian takuumieheksi, HS 15.1.1991; Pentti Suominen: Jeltsin epäili USA:ssa Gorbatshovin linjaa, HS 20.6.1991.

²⁸⁷ Kyösti Karvonen: ”Julistamme sodan johdolle, joka vetää meitä suohon”, HS 12.3.1991.

²⁸⁸ Althouse 2001, 296, 303–305.

²⁸⁹ Duncan 2005, 284.

²⁹⁰ Hough 1997, 340, 449.

²⁹¹ Brown 1996, 287, 308.

²⁹² McFaul 2015, 88–89. Kansanedustajien kongressin vaaleissa 1989 Jeltsinistä Moskovan edustaja lähes 90%:n äänisaaliilla. Ks. Iivonen 2000, 519. Venäjän SFNT:n parlamenttivaaleissa 1990 Sverdlovskin edustajaksi yli 80%:n äänisaaliilla. Ks. Åslund 2007, 75.

Neuvostoliiton talousvaikeuksista johtuvaan kasvavaan tyytymättömyyteen, joka kohdistui kommunistista järjestelmää vastaan.²⁹³ Jeltsinin voitettua presidentinvaalit, *Helsingin Sanomien* pääkirjoitus julisti tuloksen demokraattiseksi vallankumoukseksi.²⁹⁴ Paria päivää aiemmin oli jo uutisoitu suuresti Moskovan kaupunginjohtajan arvio, jonka mukaan tämä ”Historiallinen voitto siirsi Venäjän muiden demokratioiden joukkoon.”²⁹⁵ Yhdessä pääkirjoituksessa jopa esitettiin Venäjän nousseen valvomaan koko Neuvostoliiton demokraattista kehitystä.²⁹⁶ Aineiston perusteella Jeltsinin voitto rinnastettiin vahvasti demokratian voitoksi.²⁹⁷ Demokratian tulevaisuus henkilöityi häneen. Tilannetta vallankumoukselliseksi kuvaillutta uutisointia oli Jeltsinin presidentinvaalivoiton yhteydessä myös esimerkiksi *The New York Times*issa.²⁹⁸

Lopullinen demokratian takuumiehen aseman siirtyminen mieheltä toiselle tapahtui puoli vuotta myöhemmin Janajevin juntan myötä. Vanhoillisten entisenlaisen Neuvostoliiton säilyttämiseksi aloittama vallankaappaus päättyi kolmessa päivässä kaappaajien valmistamattomuuteen ja tuen puutteeseen.²⁹⁹ Samalla kun vallankaappausyritys merkitsi Neuvostoliitolle lopun alkua, Jeltsinille se oli nousun paikka. Jeltsin nousi panssarivaunun päälle puhumaan demokratian puolesta ja vahvasti asemaansa demokratiakehityksen suojelijana.³⁰⁰ Jeltsinin tankin päälle kiipeämistä vallankaappauksen yhteydessä toistettiin lännen medioissa. Jeltsin peri Gorbatshevin aseman vallan kahvassa ja sen myötä myös julkisuudessa.³⁰¹ Kaappauksen päättymistä seuraavana päivänä 22.8.1991 *Helsingin Sanomissa* oli useita kirjoituksia tapauksen lopputulemasta. Jo esimerkiksi Jukka Luoman kirjoittaman uutisen otsikointi ”Länsi-Euroopassa ylistettiin Jeltsinin ja demokratian voittoa”³⁰² yhdisti Jeltsinin ja demokratian etenemisen. Seuraavan päivän pääkirjoituksessa sama tyyli jatkui:

Juntan vallankaappausyritys on vauhdittanut neuvostomaan vallankumousta. Siitä tulee entistä enemmän Jeltsinin vallankumous, joka keskittyy hävittämään neuvostovallan ja tuo tilalle eurooppalaisen moniarvoisen demokratian.³⁰³

²⁹³ Luukkanen 2009, 426; McFaul 2015, 88–89.

²⁹⁴ Venäjän vaalivallankumous, HS 16.6.1991.

²⁹⁵ Kyösti Karvonen: Suurvoitto uudistajille, HS 14.6.1991.

²⁹⁶ Supervaltojen rooli ohenee, HS 21.6.1991.

²⁹⁷ Aiempien lisäksi esim. Kyösti Karvonen: Herättääkö Boris Jeltsin Venäjän henkiin?, HS 16.6.1991.

²⁹⁸ Hough 1997, 422.

²⁹⁹ Althouse 2001, 304; Luukkanen 2009, 427; Kolstø 2014, 123.

³⁰⁰ Althouse 2001, 305.

³⁰¹ Reddaway & Glinski 2001, 225.

³⁰² Jukka Luoma: Länsi-Euroopassa ylistettiin Jeltsinin ja demokratian voittoa, HS 22.8.1991.

³⁰³ Vauhtia vallankumoukseen, HS 23.8.1991.

Vastuu demokratian edistämisestä siirtyi *Helsingin Sanomien* sivuilla viimeistään juntan myötä Jeltsinille. Jeltsinin suussa demokratian määritelmä oli eurooppalainen ja moniarvoinen. Kaappauksen nopeaa epäonnistumista pidettiin merkkinä demokratian edistymisestä ja Jeltsinin sankaruudesta.³⁰⁴

Presidentti Mauno Koivistonkin uutisoitiin onnitelleen Jeltsiniä ”rohkeasta toiminnasta demokraattisten vapauksien turvaamiseksi Venäjällä ja Neuvostoliitossa”³⁰⁵ antaen kunnian vallankaappauksen epäonnistumisesta Jeltsinille. Viesti oli melko yksimielinen. Vielä vuotta myöhemminkin *Helsingin Sanomien* pääkirjoituksessa muisteltiin Jeltsinin nousua ”Suureksi sankariksi demokraattisen kehityksen puolustamisessa”.³⁰⁶ Jeltsinin sankarin asema on yllättävän vahvasti mukana myös historiankirjoituksessa. Esimerkiksi Jorma Kallentautio kirjoittaa Jeltsinin nousseen ”Vallankaappauskriisin tapahtumien sankariksi”.³⁰⁷ Samoin myös Anders Åslund kirjoittaa Jeltsinistä tulleen juntan kaatumisen yhteydessä sankari.³⁰⁸ Hough’n mukaan Jeltsin saavutti sankarillisen maailmanlaajuisen maineen Venäjän demokratian puolustajana.³⁰⁹

Alkuhuumien jälkeen *Helsingin Sanomissa* Jeltsiniin kohdistettiin samantyylistä kritiikkiä kuin aiemmin Gorbatshoviin. Kritiikin kohteena oli lähinnä toimintatapojen ja mielenlaadun demokraattisuuden arvuuttelu.³¹⁰ Pääkirjoituksessa pohdittiin sankariylistyksen rinnalla jo piankin kaappauksen jälkeen, oliko Jeltsin kuitenkin ”hyvin samaa maata kuin Gorbatshov”.³¹¹ Toiset katsoivat Jeltsinin ottaneen heti liikaa vapauksia. ”Viimeviikkoi- sen kansansuosionsa hurmassa Jeltsin sortui moniin omavaltaisiin ja jopa perustuslain vastaisiin toimiin, joista oli demokraattisuus kaukana.”³¹², kirjoitti Gorbatshoviin yleensä ymmärtäväisesti suhtautunut Erkki Pennanen kolumnissaan ehkä vastapainoksi muiden hyvin kritiikittömälle suhtautumiselle. Huoli kehityksen liiasta henkilöitymisestä näkyi *Helsingin Sanomien* pääkirjoituksessa keväällä 1992, kun liian paljon pelättiin jääneen

³⁰⁴ Renny Jokelin: EY ihmetteli kaappauksen suunnittelua, HS 23.8.1991.

³⁰⁵ Koivisto kutsui Jeltsinin Suomeen, HS 27.8.1991. Koivisto sai Suomessa osakseen paljon kritiikkiä siitä, ettei ollut halunnut suorasanaisesti tuomita vallankaappausyritystä ennen sen epäonnistumisen paljastumista.

³⁰⁶ Jeltsin vastatuulella, HS 19.8.1992.

³⁰⁷ Kallentautio 2005, 496.

³⁰⁸ Åslund 2007, 85.

³⁰⁹ Hough 1997, 448. Myös esim. Kangaspuro 2010, 30; Meinander 2017, 291.

³¹⁰ Kaija Virta: Venäjällä nuristaan liittosopimuksesta, HS 13.8.1991; Martti Valkonen: Venäjän johdossa käydään avointa valtataistelua, HS 19.12.1991.

³¹¹ Vallankumous syö lapsensa, HS 27.8.1991.

³¹² Erkki Pennanen: Gorbatshovin aika on ohitse, samoin Jeltsinin, HS 28.8.1991.

yhden ihmisen varaan.³¹³ Pentti Sadeniemi käsitteli samaan tapaan kolumnissaan demokratiaa edistävän johtajan ongelmia:

Jos demokratia jossakin on yhden ihmisen taipumusten ja aikomusten varassa, sen puolesta ei kannata kovin suuria vetoja lyödä. [--] Venäjällä on kuitenkin myös poliittisesti ja taloudellisesti huutava hätä, joka vaatii nopeita päätöksiä ja riuskaa toimeenpanoa. Demokratia ei itsessään sellaista estä, mutta vakiintumattoman demokratian auttamaton hapuilu ja tehottomuus ruokkivat kiusausta etsiä toisia teitä.³¹⁴

Tekstissä on samoja aineksia, joilla noin vuotta aiemmin arvioitiin Gorbatshovin vahvojen otteiden tarpeellisuutta. Erityinen tilanne tuntui vaativan vankkoja otteita, jotka olivat ristiriidassa demokratian tavoitteiden kanssa. Vastaavasti Gorbatshovin kohdalla Karvonen oli kirjeenvaihtajana useammassa yhteydessä tuonut esille, että epädemokraattisia toimintatapoja voitiin perustella demokraattisen tulevaisuuden varmistamisella.³¹⁵ Taustalla olleen ongelman kiteytti Max Jakobson jo maaliskuussa 1990.

Gorbatshovin ja Jeltsinin välinen ambivalentti suhde ilmentää Neuvostoliiton tilanteen keskeistä paradoksia: demokratian toteuttamiseksi tarvitaan autoritaarista johtoa. Ilman vahvaa johtajaa joudutaan demokratian asemesta sekasortoon ja anarkiaan ja sitä tietä diktatuuriin.³¹⁶

Jeltsin toisti Gorbatshovin toimintatapoja vallan keskittämisessä. Uudistusten läpiviemisen nimissä hän toimi itse alkuvuodesta 1992 jo presidentin lisäksi myös Venäjän pääministerinä ja tuoreimpana lisäyksenä puolustusministerinä. Jeltsinillä oli Iivosen mukaan hyvät lähtökohdat maansa kehittämiseksi, mutta hän ajautui samaan tilanteeseen, mistä oli arvostellut Gorbatshovia. Saadakseen tahtonsa läpi Jeltsin joutui tekemään kompromisseja liittolaisia löytääkseen.³¹⁷ Siinä missä Gorbatshovin haasteena oli ollut kommunistisen puolueen vanhoillisen ja radikaalin siiven välissä tasapainoilu, joutui Jeltsin toimimaan erimielisen parlamentin kanssa. Tässä kiistassa sympatiat olivat aineiston perusteella selkeästi Jeltsinin puolella. Venäjän neuvostotasavallalle valittu parlamentti oli valitsemisensa jälkeen keväällä 1990 kirjoitetussa pääkirjoituksessa ollut ”uudistajien vaalivoitto”, joka merkitsi ”valtaisa askelta moniarvoisen demokratian suuntaan”.³¹⁸ Vaajaassa kolmessa vuodessa se oli muuttunut Jeltsiniä jarruttavaksi voimaksi. Pääkirjoituksen mukaan Jeltsinin oli vaikeaa ”löytää laillisia keinoja parlamenttienemmistön sanelua

³¹³ Venäjän armeija, Jeltsinin virka, HS 18.3.1992.

³¹⁴ Pentti Sadeniemi: Kumpi on ensin, demokraatti vai demokratia?, HS 11.10.1991.

³¹⁵ Kyösti Karvonen: Presidenttipeli Kremlin tapaan, HS 4.3.1990; Kyösti Karvonen: Neuvostoliitossa raskas alkutaival demokratian tiellä, HS 6.12.1990.

³¹⁶ Max Jakobson: Nuhteeton neuvostoritari, HS 11.3.1990.

³¹⁷ Iivonen 2000, 539.

³¹⁸ Vaaliurnat muuttavat Venäjää, HS 7.3.1990.

vastaan.” Nyt parlamentissa kuvailtiin olevan paljon ”sekä yksityistämisen että demokraatian vastustajia”.³¹⁹ Tilanteessa näkyivät demokraattisiksi nimitettyjen toimijoiden keskenään hyvinkin erilaisten näkemysten seuraukset. Iivosen mukaan vuonna 1990 valittu parlamentti ei suostunut Jeltsinin kumileimasimeksi, koska hänen arvostelijoillaan oli siinä vahva asema. Jeltsinin itsevaltainen pyrkimys ohittaa parlamentin tahto johti hänen mukaansa tilanteeseen, jossa Jeltsinin aloitteita vastustettiin pelkästä periaatteesta.³²⁰ Venäjän poliittinen kenttä oli hyvin hajanainen, koska puolueissa ei ollut kokemusta monipuoluejärjestelmässä toimisesta ja presidentin aseman jatkuva vahvistuminen heikensi puolueita entisestään.³²¹

Jeltsinin rooli demokratiakehityksen johtajana kuitenkin säilyi *Helsingin Sanomissa* vuoden 1992 aikana. Yhdysvaltain entinen presidentti Richard Nixon viittasi kolumnissaan siihen, että Venäjän tilanne saattoi vaatia erityisiä keinoja. Hänen mielestään oli tärkeää, ”että Yhdysvallat on ymmärtäväinen ja suvaitsevainen, kun Jeltsin yrittää löytää uuden tavan hallita Venäjää.”³²² Lausunnon voisi ymmärtää tarkoittavan, että epädemokraattisemmatkin keinot voisivat tässä tilanteessa olla hyväksyttäviä.

Kaiken kaikkiaan Jeltsiniä ja Gorbatshovia käsiteltiin *Helsingin Sanomissa* usein hieman erilaisista lähtökohdista. Yksi Gorbatshovin käsittelyn tapa näkyy Kyösti Karvosen kolumnissa, jossa hän toi esille kuinka erilainen Gorbatshovin suosio oli kotimaassaan kuin ulkomailla:

Ulkomailla perestroikan moottorimies on rauhantekijä [--] Gorbatshov on kasvanut lännen silmissä viidessä vuodessa itseisarvoksi. Hän on ulkomaille Kremlin uuden ajattelun takuumies, jota halutaan pönkittää sisäistä painetta vastaan.³²³

Lainaus kommentoi lännen suhtautumista Gorbatshoviin ulkopuolelta, yhtymättä itse täysin näihin näkemyksiin. Karvonen nosti myös esille Gorbatshoville vuonna 1990 myönnetyn Nobelin rauhanpalkinnon, joka kuvasti Gorbatshovin lännessä nauttimaan arvostusta. Samaan tapaan Erkki Pennasen totesi kolumnissaan, että: ”Muu maailma Yhdysvalloista alkaen koettaa yhä rakentaa politiikkaansa Gorbatshovin varaan.” Tätä tehtiin

³¹⁹ Poliittinen kriisi Venäjällä, HS 4.11.1992.

³²⁰ Iivonen 2000, 540.

³²¹ Di Quirico 2011, 438.

³²² Richard Nixon: Länsimaat maksaisivat Boris Jeltsinin kaatumisen, HS 27.11.1992. Kirjoittaja oli Yhdysvaltain presidentti 1969–1974.

³²³ Kyösti Karvonen: Palkittu perestroikan moottori on kotimaassaan kuin profeetta vieraalla maalla, HS 16.10.1990.

hänen mukaansa siksi, että Gorbatshov oli paras näkyvässä oleva vaihtoehto Neuvostoliiton johtoon.³²⁴ Pääkirjoituksessa kommentoitiin kuinka ”Ulkomaiden arvontoa nauttiva Gorbatshov” oli edelleen laajentanut valtaoikeuksiaan.³²⁵ *Helsingin Sanomissa* Gorbatshovin suosiota lännessä kuvattiin ulkopuolelta kommentoiden. Tähän verrattuna Jeltsinin käsittely oli erilaista.

Jeltsinin kohdalla *Helsingin Sanomat* osallistui selvästi useammin itse suuren valtiomiehen kuvan rakentamiseen. Jeltsiniä kuvattiin aineistossa useasti demokraattisesti valituksi, kansan tukemaksi johtajaksi.³²⁶ Jeltsiniä kuvattiin demokraattien johtohahmoksi³²⁷ ja Janajevin juntaa käsitelleessä pääkirjoituksessa hänen ilmaistiin nousseen ”yksinään kaikkivoipaa puoluetta vastaan”, minkä seurauksena venäläiset olisivat valinneet hänet presidentikseen.³²⁸ Vaalien kautta valtaan pääseminen legitimoiti selvästi Jeltsinin asemaa. Se myös erotti häntä Gorbatshovista.³²⁹ Toisaalta Moskovan kirjeenvaihtaja Martti Valkonen arvioi kesäkuussa 1992, että Jeltsiniä tuettiin, koska ”Venäjällä ei nyt ole näköpiirissä toista kelpoista johtajaa.”³³⁰ Näyttää siis siltä, että Jeltsinin kohdalla oltiin mahdollisesti päätyvässä samoihin arvioihin, joita Gorbatshovista oli aineistossa jo useita.

Aineistossa toistui ajatusmalli, jonka mukaan Neuvostoliitto ja Venäjä tarvitsivat vahvaa johtajaa demokratiakehityksen vetäjäksi. Niin kauan, kun johtaja tulkittiin demokraatiksi, hän vei maata oikeaan suuntaan. Kuitenkin, jos näkemykset johtajasta vaihtuivat, muuttuivat myös käsitykset maan tulevaisuudesta. Samalla kun vahvaa johtajuutta koettiin tarvittavan kehityksen loppuun viemiseksi, oli se ristiriidassa demokratian perinteiden kanssa, varsinkin maassa, jossa puoluekenttä ei ollut ehtinyt vakiintua. Näkemys maan poliittisen kulttuurin autoritaarisuudesta oli Bova mukaan yleismaailmallinen näkemys, eikä vain *Helsingin Sanomien* uskomus.³³¹

Molempia johtajia Gorbatshovia ja Jeltsiniä rinnastettiin kirjoituksissa vuorollaan demokratian edistymiseen. Molemmat myös uudistusten vauhdittamiseksi keskittivät valtaa itselleen, mikä kääntyi demokraattisuutta arvioitaessa heitä vastaan. Vahvan johtajan olisi pitänyt samanaikaisesti edistää demokratiaa rautaisesti, ja olla uhkaamatta sitä omalla

³²⁴ Erkki Pennanen: Rauhanpalkinto myllynkiveksi, HS 18.10.1990.

³²⁵ Lakia ja järjestystä Moskovaan, HS 15.12.1990.

³²⁶ Jeltsinin haaste Gorbatshoville, HS 15.1.1991; Kriisiviikko Moskovassa, HS 28.3.1991; Kyösti Karvonen: Herättääkö Boris Jeltsin Venäjän henkiin?, HS 16.6.1991; Ulf Sundqvist: Ulkopoliitikamme kaipaa uutta perustaa, HS 12.7.1992; Poliittinen kriisi Venäjällä, HS 4.11.1992.

³²⁷ Sole Lahtinen: Moskovan puoluekokous arvioitiin Gorbatshovin linjan erävoitoksi, HS 14.7.1990.

³²⁸ Kunniaton kaappaus, HS 22.8.1991.

³²⁹ Iivonen 2000, 528; Reddaway & Glinski 2001, 182.

³³⁰ Martti Valkonen: Jeltsin selviytyi poliittisen vaiston ja populismin avulla, HS 12.6.1992.

³³¹ Bova 1998, 182–184.

vallallaan. Johtajaan keskittyminen ja myös heidän tosiasiallisesti vahva asemansa vahvistivat entisestään jo lehdessä vallinnutta näkemystä siitä, että niin Neuvostoliitossa kuin Venäjälläkin vallitsi vahvan johtajan kulttuuri.

3.2 Lännen tuki demokratisoitumiselle

Gorbatshovin ja Jeltsinin ulkomailla nauttima arvonanto oli osa länsimaiden demokratisoitumisprosessille osoittamaa tukea. Lännen rooli kehityksen tukemisessa muodostikin aineistossa näkyneen neljännen teeman demokratisoitumisen käsittelyssä. Keskustelua käytiin siitä, pitäisikö länsimaiden pyrkiä tukemaan Neuvostoliiton ja myöhemmin Venäjän demokratisoitumista, ja miten se olisi käytännössä mahdollista. Pitäisikö erityisesti Gorbatshovia tai Jeltsiniä tukea kehityksen jatkumisen takaamiseksi? Tässä luvussa käsittelem *Helsingin Sanomissa* käytyä keskustelua demokratisoitumisen tukemisen vaihtoehtoja ja tuen tavoitteista.

Neuvostoliittoon kohdistetut konkreettiset tukitoimet keskittyivät sen talousongelmien takia taloudelliseen apuun, mutta tuen taustalla oli tavoitteena myös demokratiaprosessin tukeminen. Sanalliset tuenosoitukset olivat helppoutensa vuoksi käytetyimpiä, ja ne myös pääsivät sanomalehdessä suoraan esille. *Helsingin Sanomissa* lännen kannanotoista esille nousivat erityisesti Yhdysvaltain johdon demokratiaa ylistäneet kannat. Demokratiakehitystä tarkasteltiin kylmän sodan taustaa vasten, mikä selittänee Yhdysvaltain näkökulman korostumista. Jo aiemminkin käsitellyissä Yhdysvaltain nykyisen ja entisten presidenttien puheenvuoroissa demokratisoitumista kommentoitiin suhteellisen vahvojen sanankäänneiden, joiden kautta välittyi Yhdysvaltain tuki demokratiakehitykselle. Esimerkiksi George H. W. Bushia lainattiin useamman kerran puhumassa ”demokratian päivän lähestymisestä” tai lupaamassa tukea ”historiallisessa kamppailussanne demokratian ja uudistusten puolesta”.³³² Yhdysvaltalainen tyyli näyttäytyi *Helsingin Sanomissa* voimakkaana sanavalintoina. Lehtihistorioitsija Esko Salmisen mukaan *Helsingin Sanomat* oli koko kylmän sodan ajan amerikkalaisystävällinen, mikä oli myös Moskovan näkemys asiasta. *Helsingin Sanomien* maailmankuvaan vaikutti yhdysvaltalaisen uutistoimistojen ja lehtien käyttö.³³³ Aineiston perusteella *Helsingin Sanomat* saattoi julkaista muissa lehdissä olleita artikkeleita, jotka olivat arvostetuista länsimaisista lehdistä, kuten The New York

³³² Pentti Suominen: Bush ylisti Gorbatshovin puolueohjelmaa, HS 8.2.1990. Lainaus: Kyösti Karvonen: Boris Jeltsin loisti poissaolollaan, HS 31.7.1991.

³³³ Salminen 1996, 73–74. Olli Kivinen vaali yhteyksiä amerikkalaiseen lehtiin ja sananvapausjärjestöihin. Ks. Jensen-Eriksen, Mainio & Hänninen 2019, 227.

Times tai The Economist. Tilanteissa, joissa uutistoimiston käyttö oli aineistossa mainittu, oli uutisen lähteenä selkeästi useimmin brittiläinen Reuter.³³⁴ Lehtihistorioitsija Esko Salmisen mukaan *Helsingin Sanomien* ulkomaanosasto oli aina ”hyvin läntisesti painottunut”.³³⁵

Suomen valtiojohtoon kommentit olivat Yhdysvaltoihin verrattuna sävyiltään huomattavan erilaisia. *Helsingin Sanomissa* kiinnitettiin huomiota pieniin sävyn muutoksiinkin suomalaisten poliitikkojen lausunnoissa. Esimerkiksi toukokuussa 1991 presidentti Mauno Koivisto oli valtiovierailulla Yhdysvalloissa, minkä päätteeksi pidetyissä puheissa molemmat maat totesivat olevansa valmiita auttamaan Neuvostoliittoa demokratisoitumisessa ja talousuudistuksissa. Bush totesi tavanomaiseen tyyliinsä Yhdysvaltojen ja Suomen olevan valmiita auttamaan Itä-Euroopan uusia demokratioita ”niiden historiallisissa pyrkimyksissä”. Koiviston lausuntoon kiinnitettiin tekstissä enemmän huomiota:

Koivisto sitoutui Valkoisen talon nurmella pitämässään puheessa aikaisempaa selvemmin selkeästi läntisiin perusarvoihin. Hänen mukaansa Suomi ja Yhdysvallat kunnioittavat samoja arvoja: vapautta, demokratiaa, oikeudenmukaisuutta ja ihmisoikeuksia.³³⁶

Koiviston suorasanaisten sitoutuminen demokratian kunnioittamiseen oli seikka, johon kiinnitettiin huomiota, samalla kun Bush puhui ”historiallisista pyrkimyksistä” toistuvasti. Suomen poliittinen johto kommentoi asioita varovaisemmin, koska se oli maan perinteinen ulkopolitiikan toimintatapa. Neuvostoimperiumin rauhallista hajoamista ei voitu ennakoita. Esimerkiksi Suomen haluttomuus asettua tukemaan Baltian itsenäistymispyrkimyksiä nostatti kritiikkiä erityisesti Skandinaviassa ja Baltiassa.³³⁷ Suomettumista tutkinut Timo Vihavainen piti Koivistoon kohdistunutta kritiikkiä liioiteltuna. Hänestä lehdistö pyrki ehkä kompensoimaan omaa aiempaa varovaisuuttaan kritisoidessaan Koivistoa suomettuneeksi, vaikka toimintatapa saattoi yhtä hyvin selittyä ulkopolitiikan linjan johdonmukaisella jatkamisella.³³⁸

³³⁴ Flora Lewis (NYT): Glasnostin kärkihahmo uskoo, että NL:ssa on vuoden sisällä diktaattori., HS 16.12.1990; Serge Schmemmann (NYT): Neuvostoliiton sisäiset pakolaiset ahdingossa, HS 22.3.1991; Jeffrey Sachs: Venäjä tarvitsee länneltä muutakin kuin hyvää tahtoa, HS 7.1.1992. Toiseksi eniten uutistoimistoista mainitaan venäläinen Tass.

³³⁵ Salminen 1996, 73–74.

³³⁶ Pentti Suominen & Maisa Salo: Bush ja Koivisto lupasivat tukea Neuvostoliiton uudistuksille, HS 8.5.1991.

³³⁷ Meinander 2017, 290–291. Keväällä 1990 Koivisto antoi ymmärtää, että Neuvostoliitolla oli oikeutettuja turvallisuusintressejä Baltiassa. Myös tammikuun 1991 tapahtumien yhteydessä Suomella odottava kanta. Blomberg 2011, 283, 296. Baltian kysymys rasitti Suomen suhteita muihin Pohjoismaihin.

³³⁸ Vihavainen 1991, 285.

Yhdysvaltain ja Suomen johtavien poliitikkojen eroava tapa kommentoida Neuvostoliiton demokratiakehitystä nousi erityisen hyvin esiin reaktioissa Janajevin vallankaappausyritykseen. Vallankaappaus alkoi 19.8.1991 ja seuraavan päivän lehdessä sitä käsiteltiin laajasti. Yhdysvaltojen reaktio vaikutti nopealta. Sen uutisoitiin pysäyttäneen avustusohjelmansa välittömästi ja ryhtyneen jo perumaan puolustusbudjettiin tehtyjä leikkauksia. Bush oli kuitenkin uutisoiduissa kommenteissaan toiveikas demokratiakehityksen jatkon suhteen. Hän ei uskonut jo demokratiaa maistaneiden tahtovan siitä enää luopua. Bush asettui tukemaan Neuvostoliiton johdosta syrjäytettyä Gorbatshovia kuvaten tätä ”historialliseksi hahmoksi, joka on johtanut Neuvostoliittoa kohti kotimaisia uudistuksia ja kohti rakentavaa ja yhteistyöhaluista roolia kansainvälisille areenoilla”.³³⁹ Bushin usko Gorbatshoviin ja tuki tämän johtajuudelle oli mukana reaktiossa, joka muutoin keskittyi avustusten epäämiseen. Länsivaltojen ja myös Yhdysvaltojen reaktiot kaappaukseen olivat aluksi varovaisia, koska tietoa ei vielä ollut. Bush kuitenkin sai jo kaappauksen ensimmäisen päivän aikana tiedustelutietoja, jotka viittasivat siihen, ettei kaappaus onnistuisi. Siksi Bush uskalsi terävöittää kannanottojaan jo 19. päivän kuluessa, jolloin 20. päivän *Helsingin Sanomiin* on ehtinyt jo varsin kriittisiä kannanottoja. Länsimaiden silmissä Gorbatshovin asema oli edelleen vahva suhteessa Jeltsiniin.³⁴⁰

Kun Yhdysvallat tuomitsi tapahtumat ja perui tukitoimiaan, oli Suomen reaktio huomattavasti varovaisempi. Suomen hallitus toivoi ”palaamista normaaleihin oloihin”, ja pahoitteli, ”että poikkeustilan julistaminen on keskeyttänyt demokraattisen kehityksen Neuvostoliitossa.” Pääministeri Aho ei ollut halunnut kommentoida vallankaappauksen vaikutuksia Suomen ja Neuvostoliiton suhteisiin, eikä luonnehtia tuntemaansa³⁴¹ Gennadi Janajevia. Ulkoministeri Paavo Väyrysen kommenttien kuvattiin jatkaneen samalla linjalla:

Suomen kantaa selvittänyt Väyrynen pitäytyi hyvin tarkasti perinteisiin ulkopoliittikan lausumiin. Suomi pahoittelee, toivoo parempaa, mutta ei ryhdy tuomarin rooliin. Väyrynen korosti myös vanhaa periaatetta: Suomi tunnustaa valtioita, eikä hallituksia. Jos tilanne rauhoittuu, myös uusiin vallanpitäjiin voidaan pitää yhteyttä.³⁴²

Tarkoin asetelluilla sanoilla pyrittiin säilyttämään ”perinteisen hyvät naapuruussuhteet”, jotka eivät olleet riippuvaisia naapurivaltion johtajasta.³⁴³ Jorma Kallenaution mukaan

³³⁹ Maisa Salo: Bush varoitti seurauksista kansainvälisiin suhteisiin, HS 20.8.1991.

³⁴⁰ Reddaway & Glinski 2001, 173–176; Blomberg 2011, 341–342.

³⁴¹ Lounasmeri 2011b, 113.

³⁴² Suomi toivoo paluuta normaalioloihin, HS 20.8.1991.

³⁴³ Salminen 1996, 215.

Väyrynen piti vallankaappauksen onnistumista todennäköisenä ja halusi siksikin varmistaa, etteivät suhteet mahdollisiin uusiin vallanpitäjiin vaarantuisi.³⁴⁴ *Helsingin Sanomat* oli pääkirjoituksessaan tuominnut kaappauksen toteamalla, että: ”ryhmä puoluemiehiä menneisyyden pimeästä ryhtyi kääntämään kehityksen kulkua taaksepäin kohti yksinvaltaa ja terroria”. Pääkirjoituksessa vedottiin Bushin tavoin siihen, ettei kerran demokraatista valtaa maistanut kansa enää niin helposti taipuisi ”kyvyttömäksi tuomitun” puolueen valtaan.³⁴⁵ Suomen virallinen linja piti pahoiteltavana sitä, mitä *Helsingin Sanomat* piti terroriin palaamisena. Heti kaappauksen jälkeen presidentti Koivisto puolusti Suomen varovaiseksi arvosteltua linjaa. Presidentin näkemys oli, että Suomi olisi oikeastaan ensi kertaa kritisoinut Neuvostoliittoa. Uutistekstissä oletettiin Koiviston tarkoittaneen kriittillä hallituksen kannanotossa ollutta kohtaa, jossa ”hallitus pahoittelee demokraattisen kehityksen keskeytymistä”.³⁴⁶ Tästä yhdessä pääkirjoitusten suoran tuomitsevan sävyn kanssa voidaan päätellä, ettei lausuntoja välttämättä lehdessä pidetty kriittisinä. Esko Salminen mukaan useissa muissakaan lehdissä ei uskallettu tulkita varovaisien lausuntojen pettymystä tuomitsemiseksi.³⁴⁷

Puhetavat olivat vapautuneet nopeammin *Helsingin Sanomissa* kuin poliitikkojen kannanotoissa. Suomen kohdalla virallisia kannanottoja kritisoitiin usein varovaisiksi. *Helsingin Sanomat* oli ärhäkämpä puolustamaan demokraatiakehitystä ja tuomitsemaan sille vastakkaisia toimia kuin Suomen valtio johtavien poliitikkojensa kautta. Esko Salminen on päätenyt kanssani tähän samaan päätelmään kaappauksesta uutisointia tarkastellessaan. Valtiovallan lausunnoissa näkyi hänen mukaansa edelleen varovaisuutta, joka oli jo uutisoinnista kadonnut.³⁴⁸ Lehdet paheksuivat kaappajia selvästi hallitusta vahvemmin.³⁴⁹ Valtiojohdon perinteisen varovainen linja nousi esiin muissakin lehdissä. Janajevin juntan yhteydessä melkein kaikki suomalaiset lehdet kirjoittivat Neuvostoliitosta kriittiseen sävyyn, useat Lotta Lounasmeren mukaan jopa ensimmäistä kertaa.³⁵⁰ *Helsingin Sanomat* oli länsimyrönteinen lehti, ja se piti sitä myös Suomelle oikeana suuntana.³⁵¹ Tämä näkyi lehden esittämissä kannanotoissa.

³⁴⁴ Kallenaution 2005, 495.

³⁴⁵ Vanhoillisten kaappaushanke, HS 20.8.1991.

³⁴⁶ Koivisto: Suomi arvosteli ensi kerran Neuvostoliittoa, HS 23.8.1991. Koivistoa itseään arvosteltiin erityisesti siitä, ettei hän ollut aluksi halunnut nimittää tapausta vallankaappaukseksi.

³⁴⁷ Salminen 1996, 215–216.

³⁴⁸ Salminen 2006, 42–43, 47. Suomen sodat olivat mahdollisesti opettaneet valtiojohdon liiankin varovaiseksi.

³⁴⁹ Salminen 1996, 215–216.

³⁵⁰ Lounasmeri 2011b, 112–115, 117. Vain Keskustan pää-äänenkannattaja Suomenmaa pidättäytyi suorasta kritiikistä ensimmäisen päivän uutisoinnissa.

³⁵¹ Salminen 1996, 73–74; Holmberg 2004, 88–89; Blåfield 2014, 356.

Vaikka Suomen valtiojohto johdonmukaisesti vältti ottamasta julkisesti kantaa kaappaukseen, oli kulissien takana ulkopolitiikan uusi linja kuitenkin jo rakentumassa. Tämä näkyi myöhemmin, kun Neuvostoliiton kadottua maailmankartalta Suomen länsi-integraatio lähti etenemään nopeasti.³⁵² Heti vallankaappauksen epäonnistuttua ja tilanteen ratkettua presidentti Koivistolta näkyi lehdessä selkeästi rohkeampia sitaatteja. Esimerkiksi kutsuessaan Jeltsiniä valtiovierailulle Suomeen hänen kirjoitettiin onnitelleen tätä ”rohkeasta toiminnasta demokraattisten vapauksien turvaamiseksi” tilanteessa, joka oli kääntynyt ”demokraattisten voimien voitoksi”.³⁵³ Aluksi Neuvostoliiton kaatumistakin kommentoitiin Suomen johdossa varovaisesti, koska sen lopullisuuteen ei luotettu.³⁵⁴ Neuvostoliiton loppu oli myös sanomalehtien itsesensuurin viimeisten rippeiden loppu.³⁵⁵

Sanallisen tuen lisäksi *Helsingin Sanomissa* käsiteltiin myös Neuvostoliiton taloudellisen tukemisen mahdollisuuksia. Demokratisoituminen ja talous olivat olleet sidoksissa toisiinsa viimeistään perestroikan yhdistettyä molempia tavoitteita.³⁵⁶ Lännessä ja kansainvälisissä talousinstituutioissa uskottiin myös Duncanin mukaan yleisesti, että demokration vakauttamiseksi talous oli yksityistettävä mahdollisimman nopeasti. Tällä tavalla saataisiin syntymään yksityisomistajien luokka, joka toimisi yhteiskunnallisena kommunistien valtaan paluuta vastustavana voimana.³⁵⁷ Tämän lähtöoletuksen olemassaolo oli luettavissa *Helsingin Sanomistakin*.³⁵⁸

Neuvostoliitto alkoi ottaa vastaan läntistä apua vuoden 1990 lopussa, kun inflaatio ja ruuan puute olivat muuttaneet tilanteen tarpeeksi huonoksi. Avun antamista hankaloitti kuitenkin sen perille saamisen haasteellisuus.³⁵⁹ *Helsingin Sanomissa* Gorbatshev esitettiin perustelemassa raha-avun tarvetta kaaoksen estämisellä ja maailmanrauhan säilyttämisellä. Molemmat olisivat mahdollisia vain perestroikan jatkon turvaamisen kautta.³⁶⁰ Perustelu oli sikäli onnistunut, että esimerkiksi Suomessa todella pelättiin turvallisuuspoliittisen vakauden horjumista.³⁶¹ Olli Kivisen kolumnista kuitenkin ilmenee, etteivät uhkavaatimuksiksi muotoillut rahapyynnöt saaneet lännessä hyvää vastaanottoa.³⁶²

³⁵² Meinander 2017, 29.

³⁵³ Koivisto kutsui Jeltsinin Suomeen, HS 27.8.1991.

³⁵⁴ Maimio 2018, 421.

³⁵⁵ Salminen 1996, 217.

³⁵⁶ Iivonen 2000, 504–505; Luukkanen 2009, 417–421.

³⁵⁷ Duncan 2005, 278.

³⁵⁸ Esim. Max Jakobson: Vallankaappauksen korvaamaton palvelus, HS 22.8.1991. ”Kokemus on kuitenkin osoittanut, että markkinatalouden ja moniarvoisen demokraattisen poliittisen järjestelmän välillä vallitsee erottamaton yhteys.”

³⁵⁹ Blomberg 2011, 150.

³⁶⁰ Pentti Sadeniemi: Taasko liian vähän, taasko liian myöhään?, HS 26.5.1991.

³⁶¹ Meinander 2017, 290.

³⁶² Olli Kivinen: Gorba-väsymys kasvaa lännessä, HS 9.6.1991.

Ulkomaiden arvostus ei riittänyt auttamaan Gorbatshovia ratkaisemaan Neuvostoliiton talousongelmia. Kyösti Karvonen arvioi talouskriisin olleen niin syvä, ettei ”edes Gorbatshov-tekijä riitä enää avaamaan läntisten rahoittajien kukkaroita.” Hän uskoi tilanteen epävarmuuden pitävän ulkomaisen pääoman poissa.³⁶³

Aluksi taloudelliseen tukemiseen suhtauduttiin epäillen ja tuen saamisen ehtoja korostaen. Toimittajat kuten Jukka Luoma ja Pentti Sadeniemi suhtautuivat rahallisen tuen antamiseen kriittisesti epäillen tuen realistista vaikuttavuutta ja peläten tarvittavaa suuruusluokkaa.³⁶⁴ *Helsingin Sanomissa* tuen saamista pidettiin ehdollisena sille, että Neuvostoliiton olisi vakuutettava länsi halustaan muuttua markkinataloudeksi ja demokratiaksi.³⁶⁵ Yhdysvaltain entinen presidentti Richard Nixon nimesi kolumnissaan talousavun ehtoiksi markkinuudistuksen ja demokratian toteutumisen, johon kuului myös tasavaltojen oikeus erota liitosta niin halutessaan. Myös Nixon epäili rahan kykyä muuttaa kehityksen suuntaa ja piti Neuvostoliiton omia toimia lopputuloksen kannalta ratkaisevina tekijöinä. Hän ei uskonut, että raha takaisi Moskovan tekevän oikeita valintoja. Nixonista ei kesäkuussa 1991 ollutkaan lännen etujen mukaista pelastaa Neuvostoliiton taloutta ilman varmuutta siitä, että se oli sitoutunut tekemään muutokset. Talouskatastrofin estäminen ei ollut hänestä lännen intressien mukaista, kuin ainoastaan jos se olisi varmasti osana neuvostojärjestelmän purkamista.³⁶⁶ Reddaway ja Glinski ovat tulkinneet, että talousongelmien ratkaisemista pidettiin lännessä yleisesti lainarahan ehtona.³⁶⁷

Oman keskustelunsa muodosti lehdessä se, mistä tarvittavat tukirahat olisivat edes saatavissa. *Helsingin Sanomien* vakiokolumnisti, entinen ministeri ja diplomaatti, Max Jakobson käsitteli kesäkuussa 1991 tätä kysymystä. Hänen nähdäkseen veronmaksajilta näin suurien summien vaatiminen oli epärealistista ja toisaalta yksityistä rahaa olisi saatavilla vasta talousuudistusten toteuttamisen ja talouden vakautumisen jälkeen.³⁶⁸ Täysin samaan päätelmään kahdesta mahdollisesta rahalähteestä ja niiden ehdoista oli tullut myös Pentti Sadeniemi. Yksityiset sijoitukset vaatisivat varmempia oloja, ja verorahat olivat laman aikana vähissä muutenkin.³⁶⁹

³⁶³ Kyösti Karvonen: Palkittu perestroikan moottori on kotimaassaan kuin profeetta vieraalla maalla, HS 16.10.1990.

³⁶⁴ Jukka Luoma: NL:n tuleva asema on ongelmien ydin, HS 8.6.1990; Pentti Sadeniemi: Taasko liian vähän, taasko liian myöhään?, HS 26.5.1991.

³⁶⁵ Olli Kivinen: Gorba-väsytys kasvaa lännessä, HS 9.6.1991.

³⁶⁶ Richard Nixon: Lännen tuki vain todelliselle perestroikalle, HS 9.6.1991. Kirjoittaja oli Yhdysvaltain presidentti 1969–1974.

³⁶⁷ Reddaway & Glinski 2001, 176.

³⁶⁸ Max Jakobson: Onko lännen syytä auttaa Neuvostoliittoa?, HS 18.6.1991.

³⁶⁹ Pentti Sadeniemi: Taasko liian vähän, taasko liian myöhään?, HS 26.5.1991.

Tuen ja uudistusten suhde muodostui kaupankäyntiä muistuttavaksi. Sellaiseksi sitä kuvattiin esimerkiksi *Helsingin Sanomien* pääkirjoituksessa toukokuussa 1991. Silloin uusi matkustamisen mahdollistava passilaki oli aiheuttanut lännessä tyytyväisen vastaanoton ja lupauksia tukea Gorbatshovia. Lupauksissa oli kuitenkin mukana vaade talousjärjestelmän täysuudistuksesta. Pääkirjoituksesta ilmenee *Helsingin Sanomien* kantana, että uudistusten toteutumisen pitäminen ehtona avun antamiselle oli hyväksyttävää ja melkeinpä ainut oikea toimintatapa. Lisärahaa ei pidetty tarkoituksenmukaisena ennen talousongelmien taustalla olevien rakenteiden korjaamista.³⁷⁰ Kaupankäynniksi tilanne tulkittiin myös toisin päin. Esimerkiksi uuden liittosopimuksen yhteydessä Gorbatshovin uudistusmielisempää politiikkaa pidettiin *Helsingin Sanomissa* merkinä tukirahan tarpeesta.³⁷¹ Gorbatshovin ulkopoliittikan taustalla olikin Kallenaution tulkinnan mukaan pyrkimys liennyttää asevarustelua Neuvostoliiton talouden kantokyvyn ollessa loppumassa.³⁷² Gorbatshovin pyrkimys yhteistyöhön lännen kanssa onnistui nopeasti purkamaan ulkopoliittikan jännitteitä. Kaupankäynti näkyi Arto Luukkasen mukaan esimerkiksi aserajoituksia vastaan saatuna tukena.³⁷³

Janajevin juntan muodostaman taitekohdan seurauksena taloustukikeskustelu muutti sävyään samalla tavalla kuin poliittisten kannanottojenkin kohdalla oli tapahtunut. Viimeistään Neuvostoliiton korvauduttua Venäjällä *Helsingin Sanomissa* esiintyneet kannat talousapuun muuttuivat selvästi myönteisemmiksi. Esimerkiksi itsenäistymispyrkimysten kunnioittamisesta avun ehtona ei kuitenkaan luovuttu, vaikka todettiin lännen pyrkivän lisäämään apua Moskovalle.³⁷⁴ Venäjä oli esiintynyt jatkuvasti itsenäistymisliikkeiden tukena tavoitellessaan itsenäistä asemaa itsekin. Siksi Venäjän kohdalla ehtoa ei koettu ongelmaksi. ”Sama länsi, joka vielä äsken pelkäsi Moskovan voimaa, lennättää nyt ruokaa ja lääkkeitä, koska se pelkää pulan muuttuvan romahdukseksi.” todettiin muuttuneesta tilanteesta pääkirjoituksessa helmikuussa 1992.³⁷⁵ Neuvostoliiton olemassaolon loppu teki tilanteen epävakaammaksi.

Helsingin Sanomien välityksellä vaikuttaa siltä, että Jeltsiniin suhtauduttiin tukirahan vastaanottajana myönteisemmin kuin Gorbatshoviin. Jeltsinin tulkittiin esittävän viestinsä tukirahan tarpeesta rakentavammalta pohjalta, tuoden aina esiin myös oman tehtävänsä

³⁷⁰ Moskovan passihaaste lännelle, HS 22.5.1991.

³⁷¹ Gorbatshov: Uusi liittosopimus valmiiksi kesäkuussa, HS 27.5.1991.

³⁷² Kallenaution 2005, 473–475.

³⁷³ Luukkanen 2009, 424.

³⁷⁴ Vauhtia vallankumoukseen, HS 23.8.1991.

³⁷⁵ Moskovalaisten maltti säilyi, HS 11.2.1992.

kehityksen jatkajana.³⁷⁶ Heti kaappausyrityksen jälkeen julkaistu pääkirjoitus käsittelee johtajien välistä eroa:

Jeltsin edistää lännen apua, koska hän sitä pyytämättä pyrkii luomaan suosituksia ja lailliset olot ulkomaisille sijoituksille. Se oli kynnyks, joka jäi liian korkeaksi Gorbatshoville.³⁷⁷

Samalla kun Gorbatshovin koettiin vaativan apua, vielä 1991 Jeltsin jopa kieltäytyi suorasta talousavusta. Sen sijaan Jeltsin korosti Venäjän olevan ”valmis ryhtymään demokraattisiin uudistuksiin, siirtymään markkinatalouteen ja ottamaan vastaan länsimaisia sijoituksia.”³⁷⁸ Jeltsin aloittikin talousuudistukset heti vuoden 1992 alussa. Venäjällä päädyttiin nopeaan talouden yksityistämiseen ja markkinoiden vapauttamiseen.³⁷⁹ Venäjän ulkopoliittikka oli vuonna 1992 länsisuuntautunutta, ja tarkoituksena oli luoda markkinatalouteen pohjautuva demokraattinen yhteiskunta. Tavoitteena oli myös integroitua Euroopan yhteistyörakenteisiin, koska siten turvattaisiin laaja länsimaiden taloudellinen apu ja lainojen saatavuus.³⁸⁰

Neuvostoliiton ja Venäjän talousuudistusta suunnittelemassa oli paljon länsimaisia talousasiantuntijoita.³⁸¹ *Helsingin Sanomissa* julkaistiin *The Economist* -lehdessä julkaistu artikkeli Jeltsinin läntisten talousneuvonantajien ryhmän johtajalta, Jeffrey Sachsilta. Siinä Sachs myönsi rahaa tarvittavan paljon ja tulosten olevan epävarmoja, mutta piti rahallista tukea kuitenkin demokratian ja taloudellisen elpymisen ”parhaana toivona”. Sachs näki rahan sijoituksena tulevaisuuteen, verraten tilannetta Saksan tukemiseen toisen maailmansodan jälkeen.³⁸² Ekonomistien suunnitelmia ja tarvittavia ”miljarditukiaisia” jo aiemmin kommentoinut Max Jakobson piti tuen antamisen perusteina lännen näkökulmasta Neuvostoliiton väkivaltaisen luhistumisen estämisen lisäksi lännen omia taloudellisia intressejä, eli käytännössä Neuvostoliiton laajoihin luonnonvaroihin pääsemistä. Vanha uskomus siitä, että muulle maailmalle olisi aina sitä parempi, mitä huonommin Neuvostoliitolla meni, oli hänestä väistymässä. Mahdollisuus Neuvostoliiton pelastamiseen talouskatastrofilta oli hänen nähdäkseen merkki ajattelun muuttumisesta.³⁸³

³⁷⁶ Pentti Suominen: Jeltsin epäili USA:ssa Gorbatshovin linjaa, HS 20.6.1991.

³⁷⁷ Vauhtia vallankumoukseen, HS 23.8.1991.

³⁷⁸ Pentti Suominen: Jeltsin epäili USA:ssa Gorbatshovin linjaa, HS 20.6.1991.

³⁷⁹ Åslund 2007, 277; DiQuirico 2011, 434.

³⁸⁰ Iivonen 2000, 538. Suhtautuminen tukeen oli Venäjällä kiistan aihe.

³⁸¹ Zubok 2007, 317.

³⁸² Jeffrey Sachs: Venäjä tarvitsee länneltä muutakin kuin hyvää tahtoa, HS 7.1.1992.

³⁸³ Max Jakobson: Onko lännen syytä auttaa Neuvostoliittoa?, HS 18.6.1991.

Lännen omasta taloudellisesta edusta ja turvallisuuden lisääntymisestä tuli tässä myöhemmässä vaiheessa yleisesti käytettyjä argumentteja. Ne näkyivät Yhdysvaltain muuttuneen kannan perusteluissa. Bush oli ryhtynyt perustelemaan tuen tarpeellisuutta turvallisuuden lisäämisen argumentilla, jota Gorbatshevkin oli aiemmin käyttänyt. Bushin mukaan demokraattisen kehityksen katkeaminen voisi ”syöstä meidät maailmaan, joka monessa suhteessa olisi vaarallisempi kuin kylmän sodan synkät vuodet”.³⁸⁴ Täysin samaa kylmän sodan paluun uhkakuvaa käytti myös entinen presidentti Richard Nixon kolumnissaan: ”Jos Jeltsin kaatuu, elämme jälleen vaarallisessa maailmassa ydinsodan uhka yllämme. [--] Jos Jeltsin selviytyy ja demokratia ja vapaus toteutuvat Venäjällä, elämme turvallisemmassa maailmassa.”³⁸⁵ Turvallisuusnäkökulma yhdistyi selkeästi kylmän sodan päättymiseen. Toinen molempien presidenttien jakama perustelu oli tuen antamisen taloudellinen järkevyys. Jos tuen oli aiemmin pelätty valuvan hukkaan Neuvostoliiton ongelmallisessa taloudessa, pelättiin nyt Venäjän demokraattisen hallituksen mahdollisella kaatumisella olevan niin suuria vaikutuksia myös Yhdysvaltain taloudelle, että tukirahan antaminen nyt olisi taloudellisempi ratkaisu.³⁸⁶ Kyösti Karvonen arvosteli Yhdysvaltoja kaksinaamaisuudesta sen pyrkiessä antamaan itsestään kuvan suurena auttajana, vaikka todellisuudessa se pyrki hillitsemään auttamista. ”Muut länsimaat, Suomi muiden mukana, antoivat itse asiassa paljon enemmän apua paljon vähemmällä metelillä.”³⁸⁷ Yhdysvaltain roolin korostuminen johtui mahdollisesti sen johtajien mieltymyksestä demokratia-sanan käyttöön, tai vain sen painoarvosta maailmanpolitiikassa.

Samoja talouden ja turvallisuuden argumentteja käytti myös Venäjä itse pyytäessään talousapua tavoilla, jotka olivat muuttuneet talousvastuun siirryttyä Venäjän harteille. Jeltsin piti edelleen esillä lupauksia kommunismin paluun estämisestä, mutta sävy oli muuttunut vaativammaksi. Talouskehitys oli Jeltsinin mukaan ”välttämätöntä demokraattisten uudistusten onnistumiseksi.”³⁸⁸ Jeltsin myös esimerkiksi penäsi länneltä nopeita päätöksiä talousavusta varoittaen ”kulman takana kurkkivasta diktatuurista.”³⁸⁹ Venäjän ulkoministerin Andrei Kozyrevin kolumni korosti lokakuussa 1992 talousavun maksavan itsensä takaisin ”rauhana ja yhteistyönä.” Hän varoitti avun korottamatta jättämisen ja Venäjän hyljeksimisen ”epämiellyttävistä” seurauksista. Kozyrev puki rahan pyytämisen

³⁸⁴ Pentti Suominen: USA antaa miljardeja IVY-maille, HS 2.4.1992.

³⁸⁵ Richard Nixon: Länsimaat maksaisivat Boris Jeltsinin kaatumisen, HS 27.11.1992. Kirjoittaja oli Yhdysvaltain presidentti 1969–1974.

³⁸⁶ Pentti Suominen: USA antaa miljardeja IVY-maille, HS 2.4.1992; Richard Nixon: Länsimaat maksaisivat Boris Jeltsinin kaatumisen, HS 27.11.1992.

³⁸⁷ Kyösti Karvonen: Länsi antaa Venäjälle ensiapua, HS 7.4.1992.

³⁸⁸ Pentti Suominen: Jeltsin pyysi USA:n kongressilta apua Venäjän talousuudistuksille, HS 18.6.1992.

³⁸⁹ Kyösti Karvonen: Länsi antaa Venäjälle ensiapua, HS 7.4.1992.

kumppanuuden tarjoamiseksi.³⁹⁰ Pentti Sadeniemi kommentoi kolumnissaan Kozyrevin viestiä:

Kozyrev toisti [--] saman varoituksen, joka on perestroikan alusta asti kuultu monina muunnelmina: lännen pitää tulla Moskovan demokraattien avuksi. [--] Varustautuminen aggressiivista Venäjää vastaan tulee kalliimmaksi kuin demokraattisen Venäjän pitäminen pystyssä.³⁹¹

Tukirahakeskusteluun oli tullut uhkaava puoli. Kylmän sodan aikaisen varustelukierteen jatkaminen tulisi perustelun mukaan maksamaan demokratian tukemista enemmän. Lainauksessa nostettiin myös esille, että Venäjä oli omaksunut aiemmin Gorbatshovin käyttämät perustelut. Usein kriittisemmin Venäjään suhtautunut³⁹² Sadeniemi vaikuttaa pysyneen kannassaan siitä, ettei talousapu yksin ratkaisisi tilannetta. Kuitenkin hänestä ”demokraattinen Venäjä” olisi lännen kannalta ”tyrannien Venäjää” selvästi edullisempi vaihtoehto, ja siksi siitä ”kannattaa jotakin maksaa.”³⁹³ Pääkirjoituksistakin on löydetty samankaltaista ajattelua, olihan Sadeniemi myös osa pääkirjoitustoimitusta. Talousavun ei uskottu takaavan onnistumista, mutta toisaalta demokraattinen Venäjä koettiin vastakohtaansa toivottavammaksi naapuriksi, jolloin apu maksaisi itsensä takaisin. Apu ”pelastaa sitä paitsi itsesyytöksiltä, jos asiat kääntyvät huonolle tolalle.”³⁹⁴ Demokratisoimisen tukeminen saattoi olla joka tapauksessa kokeilemisen arvoista. Brownin mukaan lännen tuki oli lopulta käytännössä usein kauniita sanoja, ei konkreettista talousapua.³⁹⁵

Demokraattisen naapurin toive näkyi myös suuremmin Suomen ulkopoliittikkaa käsitelleissä teksteissä. SDP:n puheenjohtaja Ulf Sundqvist totesi vierailijakolumnissa idänsuhteiden poliittisen kulttuurin muuttuneen itänaapurin muututtua ”demokratiaan pyrkiväksi Venäjäksi”. Olennaista oli, että Venäjän nähtiin sitoutuneen eurooppalaiseen arvopohjaan, mikä puolestaan lisäsi Suomen turvallisuutta.³⁹⁶ Olli Kivisenkin mielestä Venäjä oli merkittävin Suomen ja Ruotsin turvallisuuspolitiikan muuttuja, jonka demokratisoituminen olisi hyödyllistä, koska silloin Venäjä pyrki yhteistyöhön lännen ja esimerkiksi Naton kanssa. ”Tilanne muuttuu perusteellisesti, jos uudistukset kaatuvat ja tilalle tulevat sekasorto ja diktatuuri tai diktatuurit.” Kivinen ei kuitenkaan nähnyt, että uudistuspolitiikka olisi edennyt toivotulla tavalla.³⁹⁷ Neuvostoliiton lakattua olemasta Suomen

³⁹⁰ Andrei Kozyrev: Varokaa köyhää Venäjää, HS 25.10.1992. Kirjoittaja oli Venäjän ulkoministeri.

³⁹¹ Pentti Sadeniemi: Pelastuuko Venäjä dollareilla?, HS 28.10.1992.

³⁹² Virkkunen 2013, 97.

³⁹³ Pentti Sadeniemi: Pelastuuko Venäjä dollareilla? HS 28.10.1992.

³⁹⁴ Läntistä tukea Jeltsinille, HS 4.4.1992.

³⁹⁵ Brown 1996, 153–154.

³⁹⁶ Ulf Sundqvist: Ulkopoliittikkamme kaipaa uutta perustaa, HS 12.7.1992. Kirjoittaja oli Sdp:n puheenjohtaja 1991–1993.

³⁹⁷ Olli Kivinen: Kelluuko myös Suomen turvallisuuspolitiikka, HS 4.10.1992.

ulkopolitiikka muuttui nopeasti selvästi länsisuuntautuneemmaksi. Neuvottelut YYA-sopimuksen muuttamiseksi alkoivat heti vallankaappausyrityksen epäonnistumisen jälkeen. Lopulta Venäjän kanssa allekirjoitettiin uusi sopimus, joka ei enää rajoittanut Suomen liittoutumista sotilaallisesti eikä poliittisesti. Euroopan unionin edeltäjän Euroopan yhteisön jäsenyyttä haettiin jo maaliskuussa 1992.³⁹⁸

Talouden ja demokratian kehittyminen oli yhteen sidottua. Talouteen liittyneet ongelmat yhdistyivät helposti demokratian ongelmiksi. Demokratisoitumiseen liittyi toiveita hyvinvoinnin lisääntymisestä. Samaan aikaan Venäjän radikaali talousuudistus käynnisti yksityistämisen ja vapautti hinnat, mistä seurasi pulaa ja inflaatiota. Länsimaisten tavaroiden saamisen sijaan kansalaisten elintaso heikkeni nopeasti.³⁹⁹ Jo tammikuussa 1992 uutisoitiin mielipidetutkimuksista, joiden mukaan ”Demokratia ei ole täyttänyt Itä-Euroopan kansojen odotuksia vapauden ja hyvinvoinnin lisääntymisestä”. Vastaajista kuitenkin odotukset pettänyt ”demokratia sinänsä on oikea vaihtoehto”.⁴⁰⁰ Duncanin mukaan demokraatista tuli Venäjällä pian opposition haukkumasana nopean talousuudistuksen kannattajalle, koska talousuudistusta 1992 johtaneet Jeltsinin ministerit nimittivät itseään demokraateiksi.⁴⁰¹

Demokratian lisääntyminen oli lännen näkökulmasta usein turvallisuuden lisääntymistä. Tästä syystä myös demokratisoituvien Neuvostoliiton ja Venäjän taloudellista tukemista pidettiin mahdollisesti lännen intressien mukaisena, sillä sen toivottiin tukevan demokratisoitumisen jatkumista ja vakiintumista. Demokratiakeskustelun yhteydessä tukea ja sen vaihtoehtoja käsiteltiin *Helsingin Sanomissa* erityisesti Suomen ja Yhdysvaltain näkökulmista, jotka erosivat selkeästi toisistaan. Suomen kanta näyttäytyi *Helsingin Sanomia* varovaisempana, Yhdysvaltain taas optimistisempänä. *Helsingin Sanomat* kannatti selkeää, länsimaisia arvoja tukevaa linjaa.

³⁹⁸ Kallenaudio 2005, 497–504, 519; Meinander 2017, 293–298. YYA-sopimuksessa säilyi edelleen puolustusvelvollisuus, eli ettei valtion aluetta saa käyttää toista sopimusosapuolta vastaan.

³⁹⁹ Iivonen 2000, 539–540.

⁴⁰⁰ Demokratia petti Itä-Euroopan odotukset, HS 29.1.1992.

⁴⁰¹ Duncan 2005, 278.

4. Lopuksi

Neuvostoliiton ja Venäjän demokratiakehitykseen viitattiin demokratian kouluna, sillä katsottiin ettei niillä ollut aiempaa kokemusta länsimaisen määritelmän mukaisesta demokraattisesta järjestelmästä. Koulutietä pidettiin *Helsingin Sanomien* perusteella vaikeana, mutta joka tapauksessa oikean suuntaisena kehityksenä. Tässä tutkielmassa olen selvittänyt *Helsingin Sanomien* välittämää kuvaa Neuvostoliiton ja Venäjän demokratisoitumisprosessista vuosina 1990–1992. Sisällönanalyysin avulla aineistosta nousivat siitä näkökulmasta oleellisimmin kuvaavat puolet. Teemat tiivistyivät vallankäytön perinteisiin, demokratian määrittelyyn ja lännen suhtautumiseen.

Demokratian perinteen puutteen käänköpuolena oli vahvan johtajuuden perinteen voimakkuus. *Helsingin Sanomissa* toistettiin näkemystä Neuvostoliitosta ja Venäjästä vahvaa johtajuutta kaipaavina. Maiden perinteisenä nähdyin poliittisen kulttuurin ei lopulta katsottu ongelmitta taipuvan demokraattiseksi, vaikka kylmän sodan loppuessa demokratiakehitykseen suhtauduttiin lehden sivuilla hyvinkin optimistisesti. Demokratiakehitys henkilöityi hyvin vahvasti ensin Neuvostoliiton johtohahmoon Mihail Gorbatshoviin ja myöhemmin Venäjän presidenttiin Boris Jeltsiniin. Demokratian ja johtajan voitot rinnastettiin *Helsingin Sanomissa* hyvinkin voimakkaasti toisiinsa esimerkiksi vaalivoittojen kohdalla. Demokraattisesta kehityksestä tuli vahvan johtajan ansio.

Demokratian ja johtajan yhteen sitoutumisesta seurasi, että demokratiakehitys oli riippuvaista johtajan mielenliikkeistä. Heti, jos johtajan jokin toimi tulkittiin voiman käytöksi tai vallan keskittämiseksi, jota ei enää pidetty hyväksyttävänä demokratiakehityksen takaamiseksi, muuttui käsitys koko maan demokratian tulevaisuudesta. Johtajiin kohdistettiin ristiriitaisia odotuksia. Vahvojen otteiden tarpeellisuutta peräänkuulutettiin demokratian nopeaksi edistämiseksi, vaikka juuri ne olivat pohjimmiltaan suurin demokratisoitumiselle mainittu este. Vahva johtaja ja demokratia törmäsivät väistämättä jossakin vaiheessa, koska jossakin kohdin demokratiasta olisi pitänyt tulla johtajaa vahvempi.

Toimien demokraattisuuden arvioinnin haasteellisuus liittyi demokratian määrittelyn ongelmallisuuteen. Demokratiasta on monia rinnakkaisia tulkintoja ja käytännön sovelluksia jo niin kutsuttujen parlamentaaristen demokratioiden sisällä. Sanan valtava suosio monienlaisten järjestelmien käytössä ei mitenkään helpota sen tietämistä, mitä kukakin sanalla tarkoittaa. *Helsingin Sanomissa* näkyi, että itänaapurin erilainen demokratiakäsitys oli toimittajille tuttu, ja tätä eroa pyrittiin viestimään lukijoille useilla tavoilla. *Helsingin*

Sanomilla oli määrittelyvaltaa siinä, mitä sen sivuilla nimitettiin demokraattiseksi. Aineistossa sanaa käytettiin myös länsimaisesta käsityksestä eroavissa merkityksissä esimerkiksi kommunistisen puolueen vanhoillisempien edustajien kommenttien lainauksissa tai kun Janajevin juntan yhteydessä poikkeustilakomitean julkilausuma julkaistiin sellaisenaan. Tämä toisaalta antoi tilanteesta todenmukaisemman kuvan, sillä demokratia-sanan käyttö oli monimerkityksellistä. Toisaalta näissä tilanteissa lukijan tulkinnan merkitys korostui.

Demokratian määrittelyä oli myös valtiorakenteisiin suhtautuminen. Vaikka Gorbatsšov oli ryhtynyt neuvottelemaan Neuvostoliiton liittosopimusta uudelleen tasavaltojen aseman tasa-arvoistamiseksi, tulkittiin *Helsingin Sanomissa* liittovaltion säilyttämiseen pyrkiminen demokraattisten prosessien vastustamiseksi. Neuvostoliiton hajoamista pienemmiksi valtioiksi pidettiin lehdessä demokratian väistämättömänä seurauksena. Neuvostotasavaltojen itsenäistymisliikkeet tulkittiin demokraattiseksi liikehännäksi. Tämä oli osa lehden tulkintaa demokratian käytännön toteutumisesta. *Helsingin Sanomat* näki Neuvostoliiton hajoamisen positiivisena, demokraattisena kehityksenä.

Helsingin Sanomat käsitteli itänaapurin tilannetta suomalaisesta yhteiskunnasta käsin. Länsimainen demokratiakäsitys näyttöytyi usein näennäisen ongelmattomana ja yhtenäisenä. Demokratian paremmuus hallintojärjestelmänä oli aineistossa kyseenalaistamattomana. Toimivan demokratian itsestään selvyytensä pitäminen ehkä sivuutti vakaisiin demokraattisiin oloihin tottuneille suomalaisille sen vakauttamiseen liittyneitä todellisia haasteita. Naapurimaan kansalaiset esitettiin toivomassa demokratiaa ja perustelu käytettiin sitä, ettei demokratiaa kokeilemaan päässyt halua enää siitä luopua. Aineistossa ei esiintynyt vaihtoehtoa, jossa jonkin toisen järjestelmän kannattaminen voisi olla loogisesti perusteltavissa muutoin kuin kulttuurin vaikutuksella.

Miksi kuva demokratiaprosessista muotoutui sellaiseksi kuin se teki? Demokratisoituminen itänaapurissa asettui osaksi kylmän sodan loppua. Ajankohta oli otollinen optimistiselle demokratia-sanan käytölle. Suurten ideologioiden välisen taistelun ajateltiin lähes tyhjän loppuaan demokratian ja markkinatalouden leviämisen myötä. Samaa taustaa vasten on myös loogista, että itänaapurin demokratiakehityksen kommentointi keskittyi lehden ja kotimaan poliitikkojen lisäksi kylmän sodan toiselle suurvallalle Yhdysvalloille. Demokratisoitumiskeskustelu henkilöityi myös lännen puolella poliittisiin johtajiin, joiden lausunnot nousivat väistämättä esiin uutisaineistosta. Yhdysvaltojen ja Suomen tavat kommentoida demokratisoitumista erosivat suuresti toisistaan. *Helsingin Sanomien* linja asettautui johonkin näiden linjojen välimaastoon. Suomen valtion varovaisuus aiheutti

lehdessä kritiikkiä, vaikka se oli varmasti ulkopoliittisesti varmin linja. Yhdysvallat taas puhui hyvin vahvasti, koska sen rooliksi oli muotoutunut demokratian puolustaminen kaikkialla. Demokratian tukemista voitiin pitää arvopohjaisena valintana, mutta sen takana oli myös ajatuksia demokratian mukanaan tuomista vaikutuksista, kuten demokratian rauhanomaisuudesta. Länsi kannatti *Helsingin Sanomien* antaman vaikutelman perusteella demokratiakehitystä vahvasti, koska sen ajateltiin tuovan mukanaan vakautta ja turvallisuutta. *Helsingin Sanomien* linja oli tässä mielessä poliitikkoja idealistisempi, sillä demokratian edistämistä kannatettiin sen Neuvostoliittoa hajottavista seurauksista huolimatta.

Itänaapurin demokratiakäsityksen käsittelyssä aineistossa selkeä taitekohta muodostui Janajevin juntan tai viimeistään Neuvostoliiton lopun paikkeille. Neuvostoliitto lakkasi demokratian kanssa yhteensopimattomana olemasta ja Venäjä nousi demokratiakehityksen edistäjäksi, johon uudet toiveet keskittyivät. Neuvostoliiton ja Venäjän erilaisuus oli samalla myös Gorbatshovin ja Jeltsinin erilaisuutta. Tämän osalta päädyin tutkielmassani samanlaisiin tuloksiin Jaakko Asumalahden tutkielman kanssa, joka totesi *Helsingin Sanomien* suhtautuneen Neuvostoliittoon Venäjää kriittisemmin. Omassa tutkielmassani eron muodostuminen näin vahvaksi oli osaltaan seurausta tutkielman aikarajauksesta. Aikarajauksen vuoksi vahvoista johtajista Gorbatshov näyttäytyi aineistossa Jeltsiniä huomommassa valossa, vaikka saikin myös paljon tukea osakseen. Aineisto käsitteli Gorbatshovin viimeisiä vuosia Neuvostoliiton johdossa, kun Jeltsinin osalta tarkasteltiin suurelta osin aikaa, jolloin hän ei ollut vielä päässyt johtoasemaan. Gorbatshov oli hyvin demokraattinen vertautuessaan aiempiin Neuvostoliiton johtajiin, mutta suhteessa tasavaltojen johtajiin hän ei näyttäytynyt yhtä hyvässä valossa, etenkin kun tasavaltojen vaatimuksia pidettiin lehdessä oikeutettuina. Aikarajaus jätti myös seuraavan vuoden 1993 tarkastelun ulkopuolelle ja siksi Venäjän demokratian kohtaaman perustuslakikriisin vaikutus demokratisoitumisen käsittelyyn jäi analyysin ulkopuolelle. Aikarajaus osui kokonaisuudessaan demokratiakehityksen kannalta optimistiseen vaiheeseen, mikä myös selittää aineiston pääpiirteissään positiivista sävyä.

Helsingin Sanomien välittämä kuva oli moniääninen muodostuessaan erilaisten tekstityyppien ja useiden kirjoittajien muodostamasta kokonaisuudesta. Esimerkiksi pääkirjoitustoimitukseen kuuluneiden omissa kolumneissa näkyi heidän näkemystensä erilaisuus. Pääkirjoitusten tietty selkeän linjan puute muutoin kuin yksittäisten tapahtumien yhteydessä johtunee siitä, että kyseessä todella oli monen näkemyksen sekoitus, jossa toiset näkemykset pääsivät ajoittain vahvemmin esille kuin toiset. *Helsingin Sanomissa* oli

1990-luvun alkuvuosina sallittua kirjoittaa itänaapurin tilanteesta melko vapaasti. Jensen-Eriksenin, Mainion ja Hännisen *Helsingin Sanomien* historiaprojektia koonneessa *Suomen suurin* -teoksessa kuvataan lehteä, jossa pyrittiin moninäkökulmaisuuteen ja jossa toimijoista osan suhtautuminen Venäjään oli kriittisempää ja osan ymmärtäväisempää. Aineistoni osaltaan tukee tällaista näkemystä. Lehdessä oli läsnä useampi kuin yksi mielipide, varsinkin kun huomioidaan myös esittäjiensä suissa esitellyt näkemykset. Sellaisinkin ne laajensivat tapoja, joilla tilanteen saattoi nähdä. *Helsingin Sanomat* oli kuitenkin samalla selkeästi länsimaisesti suuntautunut lehti, mikä näkyi esimerkiksi jo mainittuna demokratian kyseenalaistamattomuutena. Vaikka näkemysten välillä oli eroja, toimittajien tai lehden puolelta ei esitetty näkemyksiä, jotka olisivat olleet ristiriidassa *Helsingin Sanomien* nuorsuomalaisen arvopohjan kanssa.

Sanomalehtihistorian tradition mukaisesti tutkielmassa käytettiin sanomalehteä lähdeaineistona lehden välittämän tiedon, ei lehdessä käsiteltyjen tapahtumien, tutkimiseksi. Työn lähtökohtana on ollut ajatus median kautta välittyvistä Venäjä-kuvista. Koska media on monelle ihmiselle pääasiallinen tietolähde ajankohtaisista tapahtumista, sen niistä antamat mielikuvat eivät ole merkityksettömiä. Mikäli uutiset selittävät tapahtumia johdonmukaisesti tietyillä argumenteilla, edistää se niiden muuttumista yleisesti hyväksytyiksi. Venäjä-kuvan kannalta demokratisoitumisen käsittelytapa aineistossa tulkintani mukaan vahvisti mielikuvaa venäläisten erilaisuudesta. Verrattuna Suomen vakiintuneeseen demokratiaan, tilanne oli itänaapurissa hyvin erilainen.

Neuvostoliittoon ja Venäjään liitettyjen kuvien keskinäisen suhteen kannalta tulokseni ovat linjassa Lotta Lounasmeren toimittamassa *Näin naapurista* -teoksessa esitettyjen näkemysten kanssa, jotka nostivat esiin Venäjä-kuvien jatkuvuutta. Tietyt osat Venäjä-kuvasta ovat säilyneet muuttumattomina maailman muuttumisesta huolimatta. Aineistoni perusteella Neuvostoliittoon ja Venäjään liitettiin käytännössä melkein identtisiä odotuksia. Erityisenä demokratian uhkana aineistossa pidettiin molemmilta, Neuvostoliitolta ja Venäjältä, puuttunutta demokratian perinnettä. Demokratiaperinteen puutteen toistelemisen tunnettuna faktana arvostetussa sanomalehdessä osaltaan normalisoi ajattelutapaa ja leimasi itänaapurin ”kovaan kuriin tottuneeksi”, kuten asia saatettiin ilmaista. Venäjä-kuvan näkökulmasta *Helsingin Sanomien* demokratiakeskustelu vahvisti olettamuksia siitä, että itänaapuri oli tottunut itsevaltaisiin otteisiin, ja demokratia olisi siksi ehkä sinne sopimatonta. Toisaalta otsikkotasolla sanojen demokratia ja Neuvostoliitto/Venäjä jatkuvat yhdistäminen toisiinsa on saattanut muuttaa kuvaa Neuvostoliitosta ja Venäjästä myös positiivisempaan suuntaan.

Valikoidun aineiston käyttäminen asettaa tulosten tulkinnalle rajoitteita. Kaikki aineistosta nousseet teemat ovat *Helsingin Sanomien* välittämässä kuvassa mukana, mutta niiden suhteuttaminen koko lehden kokonaisuuteen vaatisi koko lehden tarkastelua. Kehitystä on esimerkiksi mahdollisesti käsitelty myös ilman eksplisiittisiä viittauksia demokratiaan. Tämän tutkielman puitteissa Neuvostoliiton ja Venäjän demokratiakehityksen tarkastelun asettuminen koko lehden kokonaisuuteen, ja myös tapaan käsitellä muita aiheita, jäi selvittämättä. *Helsingin Sanomat* on sanomalehti, joka suuresta levikistään huolimatta tavoitti vain osan suomalaista yleisöä. Jatkotutkimuksen selkeät mahdollisuudet ovatkin tarkastelun laajentamisessa lehden kokonaiskuvaan, suurempaan joukkoon sanomalehtiä tai myös muihin median muotoihin. Mielenkiintoisia vertailuasetelmia olisi saatavissa myös kansainvälisellä tarkastelulla. Kaikki tämä monipuolistaisi kuvaa demokratian käsittelystä ja sen suhteesta Venäjä-kuvaan.

Keskustelu Venäjän ja demokratian yhteensopivuudesta ei ole edelleenkään päättynyt. Nyky-Venäjällä 1990-alun demokratiakokeilun aika nähdään epäonnistumisena. Presidentti Vladimir Putin on viitannut puheissaan demokratiaan liittyneisiin vaikeisiin aikoihin. Putin on myös osallistunut demokratian määritelmäkeskusteluun omalla suvereenin demokratian käsitteellään, joka hänen mukaansa huomio Venäjän erityispiirteet demokratiaan siirtymisen pitkässä prosessissa.⁴⁰² Putinin demokratiapuhetta tutkineen Eeva Korteniemen mukaan Putin jatkaa puhetta vahvasta johtajuudesta demokratiakehityksen sanelijana. Putinin mukaan demokratian on Venäjällä otettava huomioon sen erityiset olosuhteet, maan koko ja monet kansallisuudet.⁴⁰³ Demokratian koulu on edelleen kesken.

⁴⁰² Korteniemi 2012, 59.

⁴⁰³ Korteniemi 2007, 69–72.

Lähdeluettelo

Alkuperäislähteet

Helsingin Sanomat, 1990–1992 (HS).

Tutkimuskirjallisuus

Alasuutari, Pertti: *Laadullinen tutkimus 2.0*. Vastapaino, Tampere 2011.

Althouse, Matthew D.: Boris Yeltsin's Ascent to Power: Rhetorical Roles and the End of the Soviet Union. *Communication Quarterly* 2001, vol. 49 nro 3, 295–309.

Asumalahti, Jaakko: *Uusi vanha naapuri. Helsingin Sanomien uutisointi Neuvostoliitosta ja Venäjältä 1991–1992*. Yleisen historian sivuainetutkielma. Turun yliopisto 2018.

Blomberg, Jaakko: *Vakauden kaipuu. Kylmän sodan loppu ja Suomi*. WSOY, Helsinki 2011.

Blåfield, Antti: *Loistavat Erkot. Patruunat ja heidän päätoimittajansa*. Otava, Helsinki 2014.

Boberg, Henrik: Mustaa valkoisella – näkökulma sanomalehtiin historiallisena lähteenä. *Lähde. Historiatieteellinen aikakauskirja* 1/2004, Labyrintti Ry.

Bova, Russell: Political Culture, Authority Patterns, and the Architecture of the New Russian Democracy. *Can Democracy Take Root in Post-Soviet Russia? Explorations in State-Society Relations*. Toim. Harry Eckstein, Frederick J. Fleron jr., Erik P. Hoffmann & William M. Reisinger. Rowman & Littlefield Publishers 1998.

Brown, Archie: *The Gorbachev Factor*. Oxford University Press, New York 1996.

Dahl, Robert A.: *On democracy*. Yale University Press 1998.

Di Quirico, Roberto: The Prospects for Democratization in the European Union post-Soviet Neighbours: An Overview. *Comparative European Politics* 2011, vol 9, 432–447.

Duncan, Peter J. S.: Contemporary Russian Identity between East and West. *The Historical Journal* vol. 48, 1/2005, 277–294.

- Elo, Piia: *Minne vie Venäjän tie? Demokratiaa vai autoritariaa – kaksoisanalyysi vaa-
leista Putinin aikana*. Valtio-opin pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto 2004.
- Holmberg, Jukka: *Etusivun politiikkaa. Yhteiskunnallisten toimijoiden representointi
suomalaisissa sanomalehti uutisissa 1987–2003*. Väitöskirja. Jyväskylän yliopisto 2004.
- Hough, Jerry F.: *Democratization and Revolution in the USSR, 1985–1991*. Brookings
Institution Press, Washington D.C. 1997.
- Iivonen, Jyrki: Neuvostoliiton/Venäjän historia 1985–1999. *Venäjän historia*. Toim.
Heikki Kirkinen. Otava, Helsinki 2000.
- Jensen-Eriksen, Niklas & Kuorelahti, Elina: *Suuri affääri. Helsingin Sanomien yritys-
historia 1889–2016*. Siltala, Helsinki 2017.
- Jensen-Eriksen, Niklas & Mainio, Alekski & Hänninen, Reetta: *Suomen suurin. Helsingin
Sanomat 1889–2019*. Siltala, Helsinki 2019.
- Kallenautio, Jorma: *Suomi kylmän rauhan maailmassa. Suomen ulkopoliittika Porkka-
lan palautuksesta 1955 Euroopan unionin jäsenyyteen 1995*. Suomalaisen kirjallisuuden
seura, Helsinki 2005.
- Kangaspuro, Markku: Introduction: The Anatomy of Perestroika. *Perestroika. Process
and Consequences*. Toim. Markku Kangaspuro, Jouko Nikula & Ivor Stodolsky, SKS,
Helsinki 2010.
- Kolstø, Pål: Russia's Nationalist Flirt with Democracy. *Journal of Democracy* 2014,
vol.25, no.3, 120–134.
- Korteniemi, Eeva: *Demokratia Putinin retoriikassa*. Valtio-opin pro gradu, Jyväskylän
yliopisto 2007.
- Korteniemi, Eeva: Muutos ja jatkumo Putinin demokratiaretoriikassa. *Idäntutkimus*
2/2012.
- Kuisma, Markku: Esipuhe. Mahti, jonka kaikki tiesivät, mutta jota kukaan ei tuntenut.
Teoksessa Jensen-Eriksen, Niklas; Mainio, Alekski & Hänninen, Reetta: *Suomen suurin.
Helsingin Sanomat 1889–2019*. Siltala, Helsinki 2019.
- Leff, Carol Skalnik: Democratization and Disintegration in Multinational States: The
Breakup of the Communist Federations. *World Politics* 1999, vol. 51, no 2, 205–235.

- Lounasmeri, Lotta: Lähellä, mutta niin kaukana? Suomalaisen Venäjä-kuvan äärellä. *Näin naapurista. Median ja kansalaisten Venäjä-kuvat*. Toim. Lotta Lounasmeri. Vastapaino, Tampere 2011a.
- Lounasmeri, Lotta: Sinivalkoisin vai vaaleanpunaisin silmälasein? Neuvostoliiton kuva suomalaisessa julkisuudessa Tšekkoslovakian miehityksestä Janajevin juntaan. *Näin naapurista. Median ja kansalaisten Venäjä-kuvat*. Toim. Lotta Lounasmeri. Vastapaino, Tampere 2011b.
- Lukin, Alexander: *The Political Culture of the Russian 'Democrats'*. Oxford University Press, 2000.
- Luukkanen, Arto: *Muutosten Venäjä. Venäjän historia 862–2008*. Kleio. Edita Publishing, Helsinki 2009.
- Mainio, Aleks: *Erkon kylmä sota. Helsingin Sanomat Moskovan varjossa*. Siltala, Helsinki 2018.
- McFaul, Michael: *Russia's Unfinished Revolution: Political Change from Gorbachev to Putin*. Cornell University Press 2015.
- McLean, Iain & McMillan, Alistair: *The Concise Dictionary of Politics*. Oxford University Press 2009.
- Meinander, Henrik: *Suomen historia*. Kustantamo S&S, Helsinki 2017.
- Munck, Gerardo R. & Verkuilen, Jay: Conceptualizing and Measuring Democracy. Evaluating Alternative Indices. *Comparative Political Studies* 2002, vol 35, no 1, 5–34.
- Ojajärvi, Sanna & Valtonen, Sanna: Karhun ja kassakoneen naapurissa: journalismin ja kansalaisten venäjät. *Näin naapurista. Median ja kansalaisten Venäjä-kuvat*. Toim. Lotta Lounasmeri. Vastapaino, Tampere 2011.
- Pietiläinen, Jukka: Venäjä ulkomaan uutisoinnin kohteena: erikoistapaus? *Näin naapurista. Median ja kansalaisten Venäjä-kuvat*. Toim. Lotta Lounasmeri, Vastapaino, Tampere 2011.
- Pitkänen, Ville: Haasteena historiallisten kontekstin moninaisuus. Tutkimuskohteena television vaaliohjelmia käsittelevät sanomalehtikirjoitukset. *Media historiassa*. Toim. Erkki Railo & Paavo Oinonen. Turun historiallinen yhdistys ry, Turku 2012.

- Railo, Erkkä & Oinonen, Paavo: Mediasta historiaa. *Media historiassa*. Toim. Erkkä Railo & Paavo Oinonen. Turun historiallinen yhdistys ry, Turku 2012. 7-24.
- Raittila, Pentti: Venäjä kansalaismielipiteessä. *Näin naapurista. Median ja kansalaisten Venäjä-kuvat*. Toim. Lotta Lounasmeri. Vastapaino, Tampere 2011.
- Reddaway, Peter & Glinski, Dmitri: *The Tragedy of Russia's Reforms. Market Bolshevism Against Democracy*. United States Institute of Peace Press, Washington D.C. 2001.
- Richardson, John E.: *Analyzing Newspapers. An Approach from Critical Discourse Analysis*. Palgrave Macmillan 2007.
- Robertson, David: *A Dictionary of Modern Politics*. Routledge 2002.
- Ross, Cameron: *Federalism and Democratization in Russia*. Manchester University Press 2003.
- Salminen, Esko: *Vaikeneva valtiomahti? Neuvostoliitto/Venäjä Suomen lehdistössä 1968–1991*. Edita, Helsinki 1996.
- Salminen, Esko: *Mediavallan aika: politiikka tiedotusvälineissä Mauno Koivistosta Tarja Haloseen*. Edita, Helsinki 2006.
- Salokangas, Raimo: Tekstit, kontekstit ja poikittaiskatse mediahistorian kohtauspaikalla. *Media historiassa*. Toim. Erkkä Railo & Paavo Oinonen. Turun historiallinen yhdistys ry, Turku 2012.
- Sarotte, Mary Elise: *1989. The Struggle to Create Post-Cold War Europe*. Princeton University Press 2009.
- Seppänen, Esa: *Venäjä vanha tuttu, vaan niin vieras. Suomen naapurikuvan todet, luulot ja harhat*. Tammi, Helsinki 2010.
- The Oxford Companion to Politics of the World*. Toim. Joel Krieger. Oxford University Press 2004.
- Tommila, Päiviö: *Taustasidonnaisuus ja maailmankuva – lehdistöhistorian tutkimusongelmia*. Suomen sanomalehdistön historia -projektin julkaisuja n:o 20. 1982.
- Tommila, Päiviö & Salokangas, Raimo: *Sanomia kaikille: Suomen lehdistön historia*. Edita, Helsinki 1998.

Tuomi, Jouni & Sarajärvi, Anneli: *Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi*. Tammi, Helsinki 2009.

Vihavainen, Timo: *Kansakunta rähmällään. Suomettumisen lyhyt historia*. Otava, Helsinki 1991.

Vuorio, Kaija: *Sanoma, lähettäjä, kulttuuri: lehdistöhistorian tutkimustraditiot Suomessa ja median rakennemuutos*. Väitöskirja, Jyväskylän yliopisto 2009.

Zubok, Vladislav M.: *Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. The University of North Carolina Press 2007.

Åslund, Anders: *Russia's Capitalist Revolution. Why market reform succeeded and democracy failed?* Peterson Institute for International Economics, Washington D.C. 2007.

Muu kirjallisuus

Päivälehti–Helsingin Sanomat. Helsingin Sanomat 1997.

Virkkunen, Janne: *Päivälehdän mies*. WSOY, Helsinki 2013.